

Natuurbedrijven: successen en knelpunten

Een korte verkenning met het oog op hun (potentiële)
betekenis voor het Overijsselse natuurbeleid

Paul Terwan
onderzoek & advies

Natuurbedrijven: successen en knelpunten

Een korte verkenning met het oog op hun (potentiële)
betekenis voor het Overijsselse natuurbeleid

Paul Terwan
José van Miltenburg

José van Miltenburg
Ondernemer in Plattelandsvernieuwing

Utrecht, juni 2014

Paul Terwan
onderzoek & advies

Inhoud

Samenvatting

1. Inleiding	1
2. Natuurbedrijven in soorten en maten	3
2.1 Diversiteit in natuurgerichte bedrijven	3
2.2 Organisatiegraad	5
2.3 Economie van natuurbedrijven	5
3. Schets van de onderzochte bedrijven	7
3.1 De bedrijven in een notendop	7
3.2 Organisatievormen	9
3.3 Kenmerken van de twaalf bedrijven	11
4. Succesfactoren en knelpunten	17
4.1 Succesfactoren van natuurbedrijven	17
4.2 Knelpunten voor natuurbedrijven	20
4.3 Reflectie	24
5. Betekenis voor provinciaal beleid	25
Literatuur	27
Bijlage: gehanteerd analysekader	29

Samenvatting

Er komen steeds meer 'natuurbedrijven': bedrijven die hun bedrijfsvoering vergaand richten op het beheer van natuur en landschap. De provincie Overijssel is benieuwd naar de actuele en potentiële betekenis van deze bedrijven voor de provinciale natuur- en wateropgaven in het kader van EHS en Natura 2000. Daarom is een korte verkenning uitgevoerd naar de succesfactoren en knelpunten van natuurbedrijven. Er zijn 12 bedrijven geselecteerd, waarvan 8 in Overijssel, die nader zijn bekeken. Dat gebeurde op basis van bestaande documentatie, waar nodig aangevuld met mondelinge informatie van de betrokken bedrijven.

De onderzochte bedrijven vormen een bont geheel waar het gaat om het aandeel natuurbeheer, het type natuurbeheer, de pachtvorm en de beoefende neventakken. Ze hebben echter ook veel overeenkomsten:

- op enkele uitzonderingen na (bijv. de *Boeren voor Natuur*-bedrijven op het landgoed Twickel) zijn het grote tot zeer grote bedrijven;
- het zijn vrijwel alle gespecialiseerde veebedrijven met rundvee of schapen;
- het zijn alle extensieve en voor twee derde biologische bedrijven met een lage veebezetting, een lage aanvoer van nutriënten en een hoog waterpeil;
- ze hebben relatief veel pachtgrond, deels duurzaam, deels op kortlopende basis;
- ze hebben alle een breed verdienmodel. Naast inkomen uit melk en vlees zijn er vaak extra inkomsten uit recreatie, zorg of een baan buitenshuis. Twee derde van de bedrijven hebben rechtstreekse inkomsten uit natuurbeheer (beheervergoeding). Daarnaast genereert het natuurgerichte karakter op een deel van de bedrijven ook een plus in de markt;
- in het verlengde van dit alles: het zijn vaak bedrijven met gemotiveerde, steeds beter in het natuurbeheer geschoolde (deels gecertificeerde) ondernemers met een goed doordacht bedrijfsconcept.

Veel van bovenstaande gemene delers behoren tegelijk ook tot de succesfactoren van natuurbedrijven. Daarbij komen nog de groeiende organisatiegraad (via *Natuurboer uit de Buurt* en/of de *Beroepsvereniging Natuurboeren*) gericht op professionalisering en gezamenlijke afzet tegen een aantrekkelijke prijs.

Toch lopen natuurbedrijven tegelijkertijd tegen belangrijke knelpunten op. De voornaamste, voorzien van een aanbeveling om ze te verminderen of op te heffen:

- de inkomsten uit natuurbeheer zijn tot dusverre een te smalle basis voor economische duurzaamheid. Daar waar de bedrijven beheervergoeding ontvangen, is die soms (*Boeren voor natuur*) alleen een compensatie van productieverlies en geen extra inkomen. Soms is verlaagde pacht de enige vorm van beheervergoeding. Deze situatie kan verbeteren door alle natuurbedrijven een afdoende vergoeding à la SNL te betalen;
- de grondpositie is soms wankel. Een deel van de bedrijven is (naar eigen beoordeling) te klein, een deel is sterk afhankelijk van kortlopende pacht. Erkende natuurbedrijven krijgen nog zelden voorrang bij de toelevering van natuurgrond, zoals dat oorspronkelijk was beoogd. Overheid en terreinbeheerders kunnen die situatie verbeteren;
- de ruimtelijke ordening werkt natuurbedrijven soms tegen: grote bedrijven hebben behoefte aan een groot erf / bouwblok, neventakken moeten van voldoende omvang zijn willen ze renderen. Provincie en gemeenten kunnen hierin verandering brengen.

Van de behaalde resultaten op het gebied van natuur en water is lastig te beoordelen of ze tot de successen of knelpunten behoren. Juist op dit cruciale onderdeel is relatief weinig informatie

voorhanden, ook omdat een deel van de natuurbedrijven relatief nieuw is. De *Boeren voor Natuur*-bedrijven boeken winst in termen van natuur en water, maar zijn primair gericht op gunstige milieuvorwaarden voor natuurwinst en werken niet conform het SNL-model van beheertypen. Daarmee kunnen ze *rondom* Natura 2000-gebieden een waardevolle bijdragen aan de Natura 2000-opgaven in de sfeer van vernatting en emissiereductie. De andere bedrijven, die juist vaak *in* natuurgebied zijn gelegen, kunnen we op dit aspect slechts fragmentarisch beoordelen. Door de bank genomen lijkt hun bijdrage positief. Om een beter beeld te krijgen van de natuurontwikkeling moet nog wat geduld worden geoefend. Wel lijken de doelen en monitoring hier en daar nog te kunnen worden aangescherpt.

Natuurbedrijven kunnen een belangrijke rol spelen in of rondom natuurgebieden. Overheid en terreinbeheerders kunnen nog veel doen om hun duurzaamheid te vergroten.

1. Inleiding

Achtergrond

De provincie Overijssel heeft de afgelopen tijd zijn beleid voor natuur en landschap geherformuleerd. In het akkoord *Samen werkt beter* (2013) is afgesproken dat er wordt gestreefd naar een nieuwe balans tussen ecologie en economie en dat de natuuropgave sterker in samenspraak en met inzet van bewoners en gebruikers zal worden gerealiseerd. Met het *Uitvoeringsprogramma Agro&Food Overijssel 2013-2015* stimuleert de provincie bovendien innovatieve economische koppelingen tussen de landbouw(keten) en andere sectoren zoals natuur en landschap. Met dit beleid komt er meer ruimte voor bijvoorbeeld de landbouw, maar wordt ook naar de landbouw gekeken als het gaat om het realiseren van natuur- en waterdoelen. Er zijn steeds meer bedrijven die natuurbeheer er niet 'bij doen', maar die hun bedrijfsvoering substantieel ook op natuur en landschap richten. Ook in Overijssel zijn nogal wat van deze bedrijven actief.

Verschillende partijen vinden dat zulke bedrijven een goede rol kunnen spelen in het realiseren van de provinciale natuuropgave, omdat zij bij uitstek de combinatie van ecologie en economie belichamen die het akkoord uit 2013 beoogt. Cruciaal is dan wel dat zulke bedrijven inderdaad een effectief natuurbeheer combineren met een economisch duurzame bedrijfsvoering. De provincie heeft Paul Terwan onderzoek & advies opdracht gegeven om daarop door een korte verkenning meer zicht te krijgen.

Vraagstelling

De verkenning moet antwoord geven op de volgende vragen:

1. Welke interessante, goed analyseerbare voorbeelden van natuurbedrijven zijn er in Overijssel? Welke voorbeelden uit andere delen van het land kunnen daarnaast bruikbare informatie opleveren? Het gaat daarbij om bedrijven die een rol vervullen bij het realiseren van doelen in het kader van EHS (bijvoorbeeld in de vorm van gebruik van natuurgebied) en Natura 2000/PAS (bijv. wateropgaven en beperking van de bemesting).
2. Als we de bedrijven doorlichten, wat blijken dan de succesfactoren en waar liggen knelpunten? Meer specifiek:
 - leveren de bedrijven inderdaad een bijdrage aan de doelen van het natuurbeleid? Zo ja, op welke onderdelen? Zo nee, wat is daarvan de reden?
 - zijn de bedrijven in economische zin duurzaam, of althans economisch gelijkwaardig aan 'reguliere' bedrijven? Levert het natuurbeheer (voldoende) verdien capaciteit op?
3. Wat betekenen de succesfactoren en knelpunten voor de inzet van natuurbedrijven bij de Overijsselse natuuropgave?

Aanpak

Bij de verkenning is als volgt te werk gegaan:

- a. Allereerst is een inventarisatie en selectie gemaakt van bedrijven die zich lenen voor analyse. De provincie heeft een lijstje Overijsselse bedrijven ingebracht die zij in ieder geval zou willen opnemen (zie ook § 3.1) en heeft daarvan de beschikbare documentatie beschikbaar gesteld. Daarnaast zijn enkele bedrijven van buiten Overijssel geselecteerd die kunnen bijdragen aan het (vollediger) in beeld brengen van succesfactoren en knelpunten. Die bedrijven zijn geselecteerd op basis van eigen kennis en door contacten met de Beroepsvereniging Natuurboeren en de Stichting Natuurboer uit de Buurt.
- b. Analyse van de bedrijven aan de hand van een daartoe opgesteld analysekader, gebaseerd op de twee hoofdpunten uit bovengenoemde vraag 2. Hierbij is als volgt te werk gegaan:
 - primair is schriftelijke en Internetdocumentatie verzameld over de geselecteerde bedrijven;

- daar waar deze ontoereikend was voor een goed oordeel, is contact gezocht met het bedrijf voor het verkrijgen van aanvullende informatie;
 - de gebruikte bedrijfsgegevens en de analyseresultaten zijn vervolgens aan de bedrijven voorgelegd voor een beoordeling op juistheid.
- c. Vervolgens zijn de succesfactoren en de knelpunten gebundeld en gerubriceerd, en afgezet tegen de resultaten van ons bekende literatuur. Daarna zijn wegen verkend om de knelpunten te verkleinen of op te heffen.
- d. Tot slot is gekeken naar de betekenis van de analyseresultaten voor de Overijsselse natuuropgave, naar de rol die 'natuurbedrijven' hierin kunnen spelen en naar manieren waarop de provincie (of andere partijen) deze rol kunnen vergroten en/of vergemakkelijken.
- We benadrukken dat het gaat om een korte indicatieve verkenning, niet om een diepgaande analyse. De geselecteerde bedrijven zijn alleen op hoofdlijnen doorgelicht op bedrijfseconomie en natuurresultaten.

Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk geven we een korte schets van de verschillende typen natuurbedrijven en van de typen bedrijven die we in de verkenning hebben meegenomen. In hoofdstuk 3 kenschetsen we de onderzochte bedrijven, zowel aan de hand van korte teksten als van een overzichtstabel met bedrijfskenmerken. Daarna, in hoofdstuk 4, beschrijven we de succesfactoren en de knelpunten en zetten we deze af tegen de bestaande kennis over natuurbedrijven. In het laatste hoofdstuk formuleren we conclusies ten aanzien van de betekenis van deze bedrijven voor het natuurbeheer en de mogelijkheden om de knelpunten te verkleinen.

Dankwoord

We zijn veel dank verschuldigd aan de bedrijfshoofden die aan de verkenning meewerkten, te weten: Jan Duijndam, Willem van der Linden, Johan Martens, Berrie Klein Swormink, Han Busger op Vollenbroek, Annette Harberink, Henk de Lange, Simone Jansen, André Luttikhedde, Corney Niemeijer, Marwin Hofstede en Dick Hos. Daarnaast is informatie over *Boeren voor Natuur* verkregen van Judith Westerink (Alterra).

Jacco van der Linden van de provincie Overijssel verstreekte documentatie over de Overijsselse bedrijven en benaderde een deel van de bedrijfshoofden voor medewerking aan het onderzoek.

2. Natuurbedrijven in soorten en maten

2.1 Diversiteit in natuurgerichte bedrijven

Natuurbedrijven of natuurgerichte bedrijven zijn er in allerlei smaken: van 'lichtgroen' tot 'donkergroen' (afhankelijk van de oppervlakte en zwaarte van de natuurmaatregelen), van klein tot groot, biologisch en niet-biologisch. Vele duizenden bedrijven hebben een overeenkomst voor agrarisch natuurbeheer, zo'n 150.000 ha EHS wordt door boeren beheerd (Melman e.a. 2013). Daarnaast zijn er bedrijven die – bijvoorbeeld in Overijssel – een overeenkomst hebben voor landschapsbeheer in het kader van een provinciale regeling voor groenblauwe diensten. En er zijn bedrijven die een overeenkomst hebben voor particulier natuurbeheer.

Er zijn veel bedrijven die op een beperkt deel van hun bedrijf aan (agrarisch) natuurbeheer doen. Dat zijn niet de bedrijven waarop de verkenning zich richt. Wij hebben bedrijven gezocht die:

- hun bedrijfsvoering/bedrijfssysteem vergaand hebben afgestemd op natuurbeheer (incl. waterbeheer). Dat kunnen bedrijven zijn die een specifiek bedrijfssysteem of -concept hebben, of bedrijven die op een substantiële bedrijfsoppervlakte aan natuurbeheer doen. Uit onderzoek blijkt dat de grens bij benadering ligt bij 'zwaardere' vormen van natuurbeheer op meer dan 30% van de bedrijfsoppervlakte. Onder die grens is natuurbeheer (c.q. 'natuurgras') inpasbaar in de bedrijfsvoering zonder het bedrijfssysteem substantieel aan te passen;
- een bijdrage kunnen leveren aan de provinciale opgaven in het kader van de EHS (c.q. het Nationaal Natuurnetwerk) en/of Natura 2000. Dat laatste kan bijvoorbeeld ook door op het gebied van milieu (bijv. lage ammoniakemissie) en water (bijv. hoog peil) gunstige randvoorwaarden te scheppen voor aanpalende natuurgebieden.

Met het vergaand afstemmen van de bedrijfsvoering op natuurbeheer zitten we doorgaans qua beleidsinstrumentarium doorgaans sterker in de sfeer van het natuurbeheer dan van het agrarisch natuurbeheer. Maar dat wil niet zeggen dat de betrokken bedrijven niet (ook) aan agrarisch natuurbeheer kunnen doen – we komen verschillende combinaties tegen. Ook zijn er steeds meer voorbeelden van agrarische natuurverenigingen die een overeenkomst hebben met een terreinbeheerder voor het beheer van een natuurgebied. De scheidslijn tussen natuurbeheer en agrarisch natuurbeheer is dus in de praktijk steeds minder scherp.

In deze verkenning hebben we ons gericht op een selectie van voorbeelden die zijn gebaseerd op een bedrijfsvoering met rundvee en/of schapen. Er is ook een voorbeeld van varkenshouderij ten dienste van natuur: het project *Buitengewone varkens*. Opmerkelijk hierbij is dat het wordt gefinancierd via *crowdfunding*, met name door consumenten die rechtstreeks vlees afnemen. We hebben het project hier buiten beschouwing gelaten, omdat het formeel niet gaat om natuurbedrijven. De varkens lopen weliswaar in bossen of op natuurakkers, maar het project wil vooral een alternatief bieden voor de intensieve veehouderij en heeft geen expliciete natuurdoelstelling.

Hierna bespreken we kort de verschillende typen bedrijven die we als natuurbedrijf kunnen tegenkomen.

Low-input bedrijfssystemen

Er is een aantal bedrijfssystemen dat zich richt op lage inputs en/of beter gesloten kringlopen, en daarmee op het creëren van meer natuurlijke omstandigheden. Bekende voorbeelden daarvan zijn:

- biologische landbouw (EKO of BD), in een notendop: landbouw zonder kunstmest en bestrijdingsmiddelen en met extra voorwaarden op het gebied van dierenwelzijn en veevoeding. Hoewel uit onderzoek blijkt dat biologische bedrijven gemiddeld genomen rijker zijn aan natuur (maar niet altijd), kent het productieprotocol geen expliciete natuurdoelen of -voorschriften. Een

natuurnorm voor biologische bedrijven is lang in discussie geweest, maar is er nooit gekomen. De inkomsten uit dit bedrijfsconcept komen uit de markt (hogere prijs). In 2013 waren er in Nederland 1.440 biologische bedrijven, waarvan 2/3 grondgebonden is. Het biologisch areaal neemt de laatste vijf jaar niet of nauwelijks meer toe;

- *Boeren voor Natuur*. Dit bedrijfsconcept gaat eveneens uit van het afzien van kunstmest en bestrijdingsmiddelen, maar daarnaast ook van het sluiten van kringlopen op bedrijfsniveau en van een meer natuurlijk watersysteem. Dit concept richt zich op het creëren van gunstige randvoorwaarden voor natuur en water, onder meer door de inrichting van het bedrijf. Streven is dat minimaal 10% van de bedrijfsoppervlakte is ingeruimd voor natuur- en landschapselementen, maar bij gebrek aan vergoeding voor dit onderdeel is het geen verplichting. Het concept gaat uit van lange-termijnwinst: er worden afspraken (kwalitatieve erfdiensbaarheid) gemaakt voor in beginsel 30 jaar. *Boeren voor Natuur*-bedrijven kunnen ook biologisch zijn. Hoewel er nog wat meer bedrijven zijn die het concept volgen, zijn er vier bedrijven (drie in Overijssel en één in Zuid-Holland) die sinds 2008 meedoen aan een officieel proefproject waarbij zij een vergoeding ontvangen voor het lagere rendement van het bedrijfssysteem (Westerink e.a. 2013b). We komen ze verderop in deze notitie alle vier tegen.
- Meer recent zijn er twee 'bedrijfsconcepten' die aan bekendheid en populariteit winnen: Kringlooplandbouw (met name gericht op de rundveehouderij) en Stichting Veldleeuwerik (met name gericht op de akkerbouw). Beide concepten zijn gericht op het verlagen van inputs (c.q. het verhogen van de efficiëntie van inputs) en het beter sluiten van kringlopen, c.q. het verlagen van verliezen naar het milieu. Beide concepten zijn op weg om te worden gecertificeerd. Natuurbeheer is in geen van beide concepten een verplicht onderdeel; wel worden ook hier betere randvoorwaarden gecreëerd voor biodiversiteit.

Natuurgerichte bedrijfsvoering

Daarnaast zijn er bedrijven die een substantieel deel van hun oppervlakte hebben bestemd voor natuurbeheer. Dat kan op verschillende manieren:

- ze hebben een grote oppervlakte 'zwaar' agrarisch natuurbeheer (bijv. uitgesteld maaien ten behoeve van weidevogels). In sommige provincies kan dit ook onderdeel uitmaken van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), maar in Overijssel is alle agrarisch natuurbeheer inmiddels (door herbegrenzing) buiten de EHS gesitueerd. De grondgebruiker kan zelf subsidie voor agrarisch natuurbeheer (SNL-A) aanvragen en ontvangen. De beheerpakketten bevatten doorgaans zeer gedetailleerde voorschriften;
- ze hebben een grote oppervlakte particulier natuurbeheer (regeling functiewijziging), waarbij de grond officieel de functie natuur krijgt en de waardedaling wordt vergoed. Dit kan alleen binnen de EHS. De grondgebruiker kan zelf subsidie voor natuurbeheer (SNL-N) aanvragen en ontvangen. De beheerpakketten bevatten doorgaans slechts globale voorschriften; er wordt veel overgelaten aan het vakmanschap van de beheerder;
- ze pachten een grote oppervlakte natuurgebied in eigendom bij een terreinbeherende organisatie, een landgoed etc. Ook die bevindt zich doorgaans binnen de EHS. De grondgebruiker kan zelf geen beheersubsidie (SNL-N) aanvragen en ontvangen, behalve in geval van erfpacht. Daarnaast bestaat de 'beheervergoeding' uit een verlaagde pacht. De beheervoorschriften zijn vastgelegd in zowel het beheerpakket (globaal) als in het pachtcontract (doorgaans gedetailleerd);
- ze verrichten 'groen loonwerk' in natuurgebied zonder dat er sprake is van een pachtrelatie. Het werk kan bestaan uit maaien en/of beweiden, maar ook uit het onderhoud van recreatieve voorzieningen. Soms is dit loonwerk betaald, soms niet – in dat geval levert het de veehouder kennelijk voldoende voordelen op (gebruik hooi, extra beweidingsruimte).

Het beheren van gronden voor terreinbeheerders gebeurt soms collectief, via een agrarische natuurvereniging die het beheer contracteert en uitzet bij zijn leden. Zo beheert de Noord-Hollandse ANV Water, Land & Dijken een natuurgebied van Staatsbosbeheer en is in het Groningse Zuidelijk Westerkwartier recent een Natuurcoöperatie opgericht waarin de ANV en SBB samenwerken, onder meer aan het beheer van SBB-terreinen. En in hoofdstuk 3 komen we een Overijssels voorbeeld tegen (ANV Olde Maten).

2.2 Organisatiegraad

Omdat de natuurbedrijven in een ander schuitje zitten dan de bedrijven die op een klein deel van hun bedrijf aan natuurbeheer doen, zijn ze zich ook apart gaan organiseren. Deels komt dit voort uit onvrede met hun positie in de bestaande belangenbehartiging, deels ook uit de overtuiging dat hun aparte positie beter door gespecialiseerde organisaties kan worden vertegenwoordigd. Sinds 2012 bestaat de landelijke Beroepsvereniging Natuurboeren, waarbij al een flink aantal bedrijven is aangesloten. De vereniging wil de bekendheid en de positie van natuurbedrijven verbeteren en werkt tegelijk aan de professionalisering van de vakkennis van de bedrijven (o.a. door een cursus-met-certificaat aan de CAH Dronten). De Beroepsvereniging werkt samen met overheid en terreinbeheerders aan een erkend bedrijfskeurmerk (incl. audits).

In Overijssel bestaat de Stichting Natuurboer uit de Buurt, een samenwerkingsverband van inmiddels 25 natuurgerichte bedrijven, waarvan 12 in Overijssel (zie ook hoofdstuk 3). De stichting werkt aan de promotie van natuurbedrijven en aan verbetering van de afzet. Ook is zij een samenwerking aangegaan met de terreinbeherende organisaties voor het beheer van natuurterreinen.

Ook de deelnemers aan *Boeren voor Natuur* hebben hun eigen organisaties: Hoeve Biesland heeft een Vriendenstichting, voor de uitvoering van de pilot op het landgoed Twickel is de Stichting Boeren voor Natuur Twente opgericht, die namens de provincie contracteert en controleert. De laatste is echter een uitvoeringsorganisatie en geen belangenorganisatie van de deelnemers.

Zoals gezegd zijn er ook steeds meer agrarische natuurverenigingen (ANV's) die zich ook met particulier natuurbeheer en/of beheer van natuurterreinen bezighouden. Bovendien treedt in 2016 een nieuwe stelsel voor agrarisch natuurbeheer in werking, waarbij 'gebiedscollectieven' het beheer uitstippelen en daarvoor offerte uitbrengen. Daarbij zal sterker dan voorheen worden samengewerkt met terreinbeheerders. Ook hier vervagen de scheidslijnen dus steeds meer.

In § 3.1 bespreken we enkele van de organisaties en organisatievormen in meer detail.

2.3 Economie van natuurbedrijven

Sinds eind jaren '80 is er veel gerekend aan de kosten en exploitatiesaldi van bedrijven met een hoofdfunctie natuur, hetzij door de pacht van een flinke oppervlakte reservaatgrond, hetzij door het gehele bedrijf in te richten en te beheren als natuurbedrijf.

Het toevoegen van natuurgrond (eigenlijk altijd natuurgrasland) aan een rundveebedrijf is vooral gunstig in de situatie waarin het bedrijf relatief intensief is en het natuurgrasland ertoe bijdraagt dat de zelfvoorzieningsgraad voor ruwvoer toeneemt en/of de afzetmogelijkheden voor mest toenemen. Dat laatste is steeds een belangrijk motief geweest voor de animo voor natuurgrond; er kan tot aan de wettelijke norm (zij het zonder derogatie) mest worden uitgereden. De voordelen nemen snel af naarmate het bedrijf meer zelfvoorzienend wordt, tenzij er voor de natuurgrond een

beheervergoeding kan worden ontvangen. Er zijn veel studies verricht naar de beheerkosten van bedrijven die een flinke oppervlakte natuurgebied gebruiken. Deze wijzen alle uit dat het beheer – ondanks de opbrengsten – geld kost (zie bijvoorbeeld Corporaal & Van Os 2002; Buijs 2002; Terwan e.a. 2002). De kosten variëren van enkele honderden tot meer dan € 1.000,- per ha. Dit is sterk afhankelijk van de grondsoort, het type bedrijf (melkveehouderij is aanmerkelijk rendabeler dan vleesveehouderij) en de melk- en vleesprijzen.

Volledig natuurgerichte bedrijven (dat kunnen ook bedrijven zijn die grotendeels en soms al decennia lang op natuurgrond boeren) zijn ook veelvuldig onderzocht. Vaak gebeurde dat modelmatig, al was dat regelmatig ook voor concrete bedrijven waarvan de toekomstplannen als natuurbedrijf economisch zijn doorgerekend (Van Eck & Prins 1990; Van Wingerden 1992; Terwan 2001; Corporaal & Van Os 2002; De Jong 2008a en 2008b; Buijs 2008). Ook hier blijkt – kort samengevat – dat natuurbedrijven economisch alleen maar uitkunnen als er voldoende beheervergoeding beschikbaar is om de extra arbeid en/of de lagere productie te compenseren of als die vergoeding uit de markt komt (zoals op biologische bedrijven). En ook hier blijkt melkvee sneller rendabel dan vleesvee- of schapehouderij. Ook de schaal van het bedrijf speelt een rol. Bij het concept *Boeren voor Natuur* worden vergoedingen betaald tussen pakweg € 1.050,- en € 1.200,- per ha, afhankelijk van gebied en bedrijfstype. Bij herberekening in 2013 bleken de werkelijke kosten inmiddels enkele honderden euro's per ha hoger te liggen (Westerink e.a. 2013b). Ook hebben CLM en LEI in opdracht van de provincies Overijssel en Gelderland gerekend aan de kosten van extensivering (verlaging van de veebezetting) ten behoeve van Natura 2000. De gemiddelde kosten daarvan komen op € 450,- per ha extensivering (Rougooor e.a. 2010).

Voor het verkrijgen van een beheervergoeding is de ligging in de EHS, c.q. de begrenzing als natuurgebied een eerste vereiste. Bij particulier natuurbeheer kan de eigenaar/gebruiker zelf SNL-subsidie aanvragen, bij pacht van een terreinbeheerder ligt dat doorgaans anders en bestaat de vergoeding vaak louter uit verlaagde pacht. Er is een langzaam groeiend aantal voorbeelden waar de terreinbeheerder (een deel van) de vergoeding doorbetaalt aan de gebruiker, of waar een erfpachtcontract wordt gesloten waarmee het voor de gebruiker mogelijk wordt om zelfstandig SNL-subsidie aan te vragen. Dat laatste is bijvoorbeeld de inzet van een overeenkomst tussen Staatsbosbeheer en de Beroepsvereniging Natuurboeren.

Natuurbedrijven verkeren ook op andere fronten soms in een financieel ongunstiger positie dan reguliere bedrijven. Bijvoorbeeld op de volgende punten:

- de toeslagrechten (directe betalingen, eerste pijler GLB) zijn op natuurgrond vaak relatief laag of ontbreken geheel. Dit komt door de koppeling (tot en met 2014) aan de historische productie, c.q. de in het verleden ontvangen betalingen. In 2015 komt hierin verandering en komt op alle natuurgraslanden die agrarisch worden gebruikt (c.q. die door een ondernemer bij de GDI worden opgegeven) een hectarepremie te liggen die stapsgewijs toegroeit naar een bedrag van ongeveer € 400,- in 2019. Voor zeer extensieve begrazing (van heideterreinen etc.) komt een aparte regeling: een graaspremie per dier;
- bedrijven in natuurgebied kunnen geen faunaschadevergoeding aanvragen, terwijl een aantal te maken heeft met forse schadebedragen (met name door ganzenbegrazing).

Daar staat tegenover dat – daar waar de grondgebruiker zelf SNL-subsidie aanvraagt – de inkomsten uit natuurbeheer zijn vrijgesteld van inkomstenbelasting. Dat is voor inkomsten uit agrarisch natuurbeheer niet het geval.

Ondanks dit alles is er een toenemende interesse om 'natuurboer' te worden. Een groeiend aantal ondernemers ziet brood in de omschakeling of start zelfs een nieuw bedrijf. Een aantal daarvan komen we tegen in de volgende hoofdstukken.

3. Schets van de onderzochte bedrijven

In dit hoofdstuk beschrijven we in kort bestek welke bedrijven en bedrijfsconcepten of organisatievormen we hebben meegenomen in de verkenning. Dat doen we eerst (§ 3.1 en 3.2) in korte beschrijvende stukjes, waarna we (in § 3.3) van de bedrijven de belangrijkste kenmerken in tabelvorm weergeven. In totaal zijn 12 bedrijven meegenomen in de verkenning, waarvan 8 in Overijssel.

3.1 De bedrijven in een notendop

Deelnemers *Boeren voor Natuur*: vier bedrijven, waarvan drie in Overijssel

Het concept *Boeren voor Natuur* is in opdracht van het toenmalige ministerie van LNV ontwikkeld door Alterra (Stortelder e.a. 2001). *Boeren voor Natuur* was een vorm van kritiek op het werken met natuurdoeltypen en doelsoorten. Uitgangspunt is dat het beheer van natuur en landschap bij uitstek kan worden uitgevoerd door reeds gevestigde agrariërs, die daarvoor omschakelen naar een extensievere bedrijfsopzet.

Boeren voor Natuur heeft als kenmerk een integrale aanpak op bedrijfsniveau van landbouwproductie, natuur- en landschapsbeheer en waterbeheer. Er nemen vier bedrijven deel aan een pilot die in 2008 startte: in Overijssel Erve Bokdam, Landerije de Bunte en Erve Loninkwoner op het landgoed Twickel, in Zuid-Holland Hoeve Biesland in de polder van Biesland. Het concept is echter ook voor andere bedrijven uitgewerkt, bijvoorbeeld voor Keizersrande en het bedrijf in de Bethunepolder die we beide verderop tegenkomen.

De bedrijven werken met een gesloten mineralenkringloop (no-input), hogere waterstanden en aanleg van landschapselementen conform een overeengekomen streefbeeld. Er is op de bedrijven dus geen aanvoer van mineralen in de vorm van extra meststoffen en geen aanvoer van krachtvoer of ruwvoer. Ook worden er geen gewasbeschermingsmiddelen gebruikt.

Erve Bokdam wordt geleid door André en Karin Luttkhedde. Het bedrijf omvat 36 ha grasland en 6 ha akkerland. Het bedrijf richt zich hoofdzakelijk op het houden van zoogkoeien en genereert inkomsten uit de geboren en gemeste kalveren. Op het bedrijf lopen ook ca. 20 fokschapen rond. Op het akkerland wordt graan voor veevoer geteeld. Extra inkomsten genereert het gezin door koffie, thee en zelfgemaakte producten te verkopen aan passerende wandelaars.

Op **Landerije de Bunte** runt Corney Niemeijer een schapenhouderij. Het bedrijf meet 28 ha, waarvan 24 ha gras en 4 ha graan. De Bunte heeft 180 ooiën en 4 paarden; er moet nog een kleine tak zoogkoeien bijkomen. Het inkomen bestaat uit de verkoop van ramlammeren voor de weiderij en Noord-Hollander ooilammeren voor de fokkerij. Daarnaast doet Niemeijer advieswerk en ontvangt hij groepen voor voorlichting en training.

Marwin Hofstede is de boer op **Erve Loninkwoner** langs de Hagmolenbeek. Het bedrijf omvat circa 40 ha, waarvan een deel (ruim 2 ha) is ingericht als landschapselement. Het bedrijf omvat zo'n 33 ha grasland; de rest is bouwland. Hofstede heeft 230 ooiën waarvan hij de afgemeste lammeren afzet als biologische vlees.

Hoeve Biesland behoort aan Jan en Mieke Duijndam. Zij beschikken over 170 ha land, waarvan ongeveer 15 ha bouwland (graan en luzerne) als krachtvoervervanging. Het bedrijf is sinds 1997 biologisch-dynamisch en heeft circa 125 melkkoeien, 145 stuks jongvee, 15 vleeskoeien en 30 à 35 schapen. Het bedrijf omvat naast de veehouderij een vleesverwerkerij en een composteringstak, biedt educatie en zorg en heeft een boerderijwinkel.

Boer Berrie, Lettele

Berrie Klein Swormink heeft een biologisch vleesveebedrijf met 36 ha cultuurgrond. In 2014 heeft hij alleen weiland, eerder teelde hij ook graan. Hij werkt met het Brandrode rund, een Oud-Hollands ras.

Hij heeft zo'n 55 volwassen runderen met jongvee. Hiermee verzorgt hij ook de begrazing van 48 hectare natuur in de omgeving van Deventer, zoals de IJsseluiterwaarden en het natuurgebied rondom de Douwelerkolk.

Hoeve het Exoo, Enter

Han Busger op Vollenbroek heeft een biologisch natuurbedrijf van 40 hectare. Daarvan is 30 ha in eigendom, waarvan 6 ha langs de Regge al 12 jaar terug van functie is veranderd (particulier natuurbeheer). Het bedrijf pacht daarnaast 10 ha van Landschap Overijssel. Busger op Vollenbroek fokt jongvee op en houdt vleesvee. Het vlees verkoopt hij onder meer in zijn boerderijwinkel. Ook zijn er extra inkomsten uit de verhuur van twee vakantiewoningen en uit een baan buitenshuis.

Natuurderij Keizersrande, Diepenveen

Annette Harberink is de eigenaar van Natuurderij Keizersrande, een nieuw opgezet bedrijf in de uiterwaarden van de IJssel. Het bedrijf beslaat 155 ha pachtgrond van de Stichting IJsellandschap. Daarnaast wordt 'groen loonwerk' verricht aan water en oevers en het onderhoud van recreatievoorzieningen. De locatie en de wijze waarop het bedrijf is ingericht, hangen direct samen met de vergravingen in de IJssel die zijn uitgevoerd in het kader van het nationale programma Ruimte voor de Rivier. Het bedrijf telt 80 dubbeldoel-koeien (MRIJ-ras) met bijbehorend jongvee. Er wordt gewerkt volgens de principes van *Boeren voor Natuur*. De Natuurderij heeft inkomen uit natuurbeheer en uit de productie van biologisch melk en vlees.

Natuurmelkerij Varsen, Arriën

In de plannen voor de reconstructie Salland-Twente is 200 ha rond de Vecht (tussen Ommen en Dalfsen) "teruggegeven aan de natuur". Met Natuurmelkerij Varsen wilden de initiatiefnemers (ondernemer Henk de Lange in samenwerking met Staatsbosbeheer) dit grootschalig natuurgebied beheren met een rondtrekkend kudde van zo'n 100 stuks melkvee met bijbehorende jongvee, gemolken met een mobiele melkrobot. In 2009 is de Natuurmelkerij van start gegaan als pilot voor melkveehouderij in dienst van natuurbeheer. In mei 2012 heeft De Lange besloten het bedrijf te beëindigen omdat nadere afspraken met SBB (over een schuilplek voor het vee) en gemeente (over een neventak zorg) niet rondkwamen en de omgeving zich onverhoopt tegen hem keerde.

Vechtdalhoeve, Arriën

René en Simone Jansen laten op een natuurlijke wijze Brandrode runderen grazen in de graslanden langs de Vecht. De kuddebeweiding vindt jaarrond plaats. Het bedrijf is 50 ha groot; de helft hiervan is in eigendom, de andere helft wordt gepacht van Staatsbosbeheer. Op het SBB-land lopen 60 vleeskoeien, die worden bijgevoerd met het ruwvoer van eigen land. Het jongvee wordt uitgeschaard op een naburig bedrijf. Naast inkomsten uit verkoop van vee en vlees, is er een aan het natuurbeheer gelieerd inkomen uit recreatie-aanbod zoals een koe-safari naar de oevers van de Vecht en uit horeca.

Hemelrijksche Hoeve, Biezenmortel (Brabant)

Dit is het bedrijf van Johan en Gerrie Martens, gelegen nabij het Nationaal Park De Loonse en Drunense Duinen. Zij schakelden in 1993 over op de biologische bedrijfsvoering. Verbredingsmogelijkheden werden gevonden in ouderenzorg en natuurbeheer. Het melkquotum is in 2007 verkocht. De veestapel bestaat nu uit 50 zoogkoeien en circa 40 stuks jongvee van het type Brandrode rund. Het jongvee graast in de zomermaanden in natuurgebied De Brand. Daarnaast biedt het bedrijf dagopvang voor ouderen.

Bedrijf Willem van der Linden, Tienhoven (Utrecht)

Na een proces van ongeveer 20 jaar is de Utrechtse Bethunepolder in 2014 ingericht voor natuur. Midden in de polder boert Willem van der Linden. Samen met een andere boer neemt hij het beheer van de natuur voor zijn rekening. Willem beheert ongeveer 200 ha. Eerst met zoogkoeien, maar hij is omgeschakeld naar melkvee. Hij houdt circa 200 melkkoeien met bijbehorend jongvee van het ras Blaarkop en Fleckvieh op biologische wijze. Daarnaast composteert hij maaisel uit de natuur voor gebruik als meststof.

Bedrijf Dick Hos, De Woude (Noord-Holland)

Dick Hos heeft een biologisch bedrijf op het eiland De Woude, gelegen nabij het Alkmaardermeer in het Nationaal Landschap Laag Holland. Het hele eiland is natuurgebied. Het bedrijf meet 195 ha. Daarvan is 35 ha in particulier natuurbeheer en wordt 150 ha gepacht van Staatsbosbeheer. Hij weidt een koppel van 140 melkkoeien en bijbehorend jongvee. Hij sloot in 2012 een erfpachtcontract met SBB, waardoor hij nu zelf beheersubsidie (SNL-N) kan aanvragen. Ook is er meer speelruimte gekomen voor fijnregeling van het beheer.

Veel natuurbedrijven maken gebruik van veerassen die beter in staat zijn om 'natuurgras' te benutten

3.2 Organisatievormen

Natuurboeren kunnen op verschillende manieren hun product gezamenlijk tot meerwaarde brengen, samenwerken en hun krachten bundelen. Hieronder worden enkele samenwerkingsvormen globaal beschreven.

Natuurboer uit de Buurt

De stichting Natuurboer uit de Buurt heeft tot doel het ontwikkelen van regio gebonden marktconcepten voor (oorspronkelijk) Overijsselse voedselproducenten die in hun productieproces veel aandacht schenken aan duurzaamheid en biodiversiteit. De leden van de Stichting Natuurboer uit de Buurt zijn allen biologische ondernemers en hebben minimaal 25% van hun bedrijfsoppervlakte beschikbaar voor natuur.

Sinds de oprichting in 2010, ondersteund vanuit het programma Echt Overijssel, zijn inmiddels 25 leveranciers, waarvan 12 in Overijssel aan de slag. Zij gebruiken veelal Oudhollandse runderrassen. Het vlees wordt met een vleesgrossier in de markt gezet en wordt als kwaliteitsvlees verkocht door een supermarktketen. Deze vorm levert een hogere prijs op dan wanneer het vlees alleen als biologisch zou worden afgezet. Natuurboer uit de Buurt streeft ernaar dat de producten ook verkocht gaan worden bij de plaatselijke supermarkt en in de betere restaurants.

Beroepsvereniging Natuurboeren

De landelijk opererende Beroepsvereniging Natuurboeren (opgericht in 2012) ontwikkelt een landelijk concept van een (HBO-)opleiding in samenwerking met de Christelijke Agrarische Hogeschool (CAH) Dronten en aan een bedrijfskeurmerk "Erkend Natuurboerderij". De Beroepsvereniging en de Stichting Natuurboer uit de Buurt werken nauw samen.

De doelgroep vormen bedrijven en ondernemers gevestigd in natuurgebieden en waardevolle cultuurlandschappen met een specifieke natuurdoelstelling. De achterliggende gedachte achter de oprichting is om deskundige en vakbekwame mensen op te leiden die op een gewaarborgde professionele manier willen werken. De opleiding en het keurmerk zijn hiervan het resultaat. Met dit certificaat willen de ondernemers zich onderscheiden van hun collega's en daarmee bij toedeling van pachtgronden door terreinbeheerders voorrang krijgen.

Als onderdeel van de opleiding maken deelnemers een bedrijfsplan, waarin ze een sluitende exploitatie, professionele planning en verantwoording van beheer vastleggen. Alleen mensen met een afgeronde opleiding worden gecertificeerd. Staatsbosbeheer heeft een intentieverklaring getekend. Met andere terreinbeheerders is nog overleg gaande over erkenning van het keurmerk. De Beroepsvereniging Natuurboeren profileert zich als een vereniging van kwalitatief hoogwaardige en professionele natuurboeren. Daarnaast is de Beroepsvereniging belangenbehartiger van deze boeren. De kosten zijn voor deze boeren vaak hoger. De vereniging zet zich in om de kosten te verlagen en de baten te verhogen, bijvoorbeeld door te onderhandelen over voorrang bij (erf-)pacht, om lagere pachtprizen, hogere beheervergoedingen, tegemoetkoming wildschade, toeslagrechten, fiscale voordelen enz.

Reservaatbeheer gecontracteerd met een ANV: Horst en Maten als voorbeeld

Lange tijd was het voor terreinbeheerders gebruikelijk om alleen 'zaken te doen' met individuele agrariërs waar het gaat om de uitgifte van gronden in gebruik of pacht. Dat is nog steeds het meest gebruikte model, maar sinds de opkomst van agrarische natuurverenigingen (ANV's) worden er in een toenemend aantal gebieden ook beheerafspraken gemaakt met ANV's. Zij zetten het beheer vervolgens bij hun leden-grondgebruikers uit. Een recent Overijssels voorbeeld is de overeenkomst tussen Staatsbosbeheer en ANV Horst en Maten voor het beheer van een Natura 2000-gebied. Olde Maten en Veerslootlanden is een cultuurlandschap dat in het noorden aansluit op het Nationaal Park Weerribben-Wieden. De bedoeling is om hier bloemrijke graslanden en nat schraalland te ontwikkelen met bloemrijke sloten en slootkanten, afgewisseld met open water, moeras en overjarig rietland. In het zuidelijk deel staan de weidevogels centraal.

De agrarische natuurvereniging (ANV) Horst en Maten ziet het als een uitdaging om het beheer van het gebied als collectief te gaan ondernemen. Voor het beheer van 1.000 ha hebben de ANV en eigenaar Staatsbosbeheer in 2012 een samenwerkingsovereenkomst ondertekend. Hierbij is afgesproken dat de verantwoordelijkheid voor het operationele beheer stapsgewijs wordt overgedragen aan de ANV. De ANV heeft een selectieprotocol opgezet waarmee het grond

toebedeelt aan haar leden. Iedere veehouder kan maximaal 10 ha pachten. De ANV voert alle taken uit die bij de verpachting van de gronden horen, terwijl de juridisch en administratieve kant van de verpachting via Staatsbosbeheer loopt. In 2013 is een proefblok uitgegeven, in 2014 ging een grotere uitgifte van start en vanaf 2015 wil men het hele gebied uitgeven.

Financieel is het volgende afgesproken. De inkomsten uit pacht en SNL worden ingezet om alle kosten te dekken die samenhangen met het beheer. Een belangrijk deel daarvan is beschikbaar voor Horst en Maten, die daarmee het beheer naar eigen inzicht kan betalen.

De overeenkomst tussen SBB en Horst en Maten is een interessant voorbeeld van het zaken doen met gebiedscollectieven, waarbij de verantwoordelijkheid voor het beheer van natuurgebieden sterker in het gebied komt te liggen. Het is echter – met name door de uitgiftecriteria – geen voorbeeld van het creëren van ‘natuurbedrijven’: met 10 ha natuurgebied kun je geen bedrijf rondzetten, tenzij het bedrijf al andere natuurgrond heeft of de natuurgrond past in een natuurgericht bedrijfsconcept voor de overige bedrijfsoppervlakte. We komen hierop terug in hoofdstuk 4.

3.3 Kenmerken van de twaalf bedrijven

De kenmerken van de twaalf bedrijven zijn vermeld in de tabel op bladzijde 13 en 14. Deze tabel vormt een samenvatting van uitgebreidere bedrijfsanalyses, die we om redenen van privacy niet integraal in deze rapportage hebben opgenomen. We betrekken echter wel elementen hieruit in het volgende passages, waar we een aantal opvallende zaken uit de analyse samenvatten.

Eén bedrijf (Natuurmelkerij Varsen) bestaat inmiddels niet meer. We nemen het in onze analyse wel volledig mee, juist ook omdat hieruit lessen kunnen worden getrokken voor andere natuurbedrijven.

Bedrijfstype en -omvang

- Vijf bedrijven zijn naar Nederlandse maatstaven relatief klein (25 tot 40 ha), zeven bedrijven zijn relatief groot (80 tot 200 ha). De meerderheid aan grote bedrijven resulteert in een gemiddelde bedrijfsoppervlakte van bijna 100 ha. Dat past overigens bij het beeld dat natuurbedrijven of extensieve bedrijven een zekere schaal nodig hebben om rendabel(er) te kunnen werken.
- Tweederde van de bedrijven is biologisch. Zij geven aan dat de meerprijs in de markt een belangrijke factor is in de rentabiliteit (zie ook het kopje ‘verdienmodel’). Enkele bedrijven hebben bewust níet voor een biologische bedrijfsvoering gekozen, bijvoorbeeld vanwege de hoge kosten van biologisch krachtvoer.
- De helft van de bedrijven houdt louter vleesvee (rundvee, schapen), vijf bedrijven houden (ook) melkvee. Eén bedrijf is een volledig schapenbedrijf, op één bedrijf is jongvee-opfok de hoofdtak. Slechts eenmaal worden schapen als neventak bij melkvee gehouden. De meeste bedrijven hebben rundvee van een ras dat natuurgras goed kan verdragen (Brandrood, Aberdeen Angus, Blaarkop, Montbéliarde, Fleckvie of kruisingen daarvan). Enkele melkveebedrijven hebben een zogeheten dubbeldoelras melk-vlees (MRIJ).
- De bedrijven hebben weinig eigen grond en relatief veel pachtgrond. Zeven bedrijven zijn zelfs volledig pachtbedrijf. Er wordt veel grond gepacht van terreinbeheerders, maar ook van een landgoed (Twickel), van de Stichting IJssellandschap, van gemeenten, van het waterschap en van het drinkwaterbedrijf. Twee bedrijven doen op hun eigen grond aan particulier natuurbeheer.
- De bedrijven hebben – mede door hun omvang en nevenactiviteiten – een relatief hoge arbeidsbezetting: van 1,0 tot 5,5 fte (waarbij moet worden bedacht dat de bedrijfshoofden die het bedrijf in hun eentje runnen veel meer uren maken dan een reguliere werkweek).

Soms zijn de natuurdoelen en -resultaten helder, soms kunnen de doelen helderder worden geformuleerd en de resultaten beter worden gemonitord

Natuurbeheer

- Alle bedrijven maken geheel of gedeeltelijk onderdeel uit van de EHS (soms ligt alleen de grond die van een terreinbeheerder wordt gepacht in de EHS). De helft van de bedrijven ligt geheel of gedeeltelijk in Natura 2000-gebied. Daarnaast liggen delen van bedrijven in de zone 'Ondernemen met natuur en water' (een Overijsselse beleidscategorie ontstaan na herbegrenzing van de EHS in 2013), in de werkgebieden van de programma's 'Ruimte voor de Rivier' (IJssel) en 'Ruimte voor de Vecht', of in regulier landbouwgebied.
- Niet in alle gevallen zijn concrete natuur- en/of waterdoelen omschreven. Hierbij moet worden bedacht dat de vier *Boeren voor Natuur*-bedrijven een bedrijfsconcept hebben dat juist een reactie is op het formuleren van exacte beheertypen en dat het realiseren van randvoorwaarden voor biodiversiteit nastreeft door een kringloopbenadering in combinatie met een meer natuurlijk watersysteem. Dat laatste komt in veel gevallen neer op vernatting en/of het herprofilen van waterlopen, met name gericht op het verbeteren van de omstandigheden in de aanpalende natuurgebieden. Bij deze bedrijven is de bijdrage aan een meer natuurlijk watersysteem tot dusverre beter aantoonbaar dan de bijdrage aan de biodiversiteit. Handicap daarbij is dat veel van de bedrijven al rijk waren aan biodiversiteit en dat de meetperiode nog te kort is om belangrijke veranderingen te kunnen aantonen.
- Die handicap speelt meer bedrijven parten. Een groot deel van de overige bedrijven is pas recent 'natuurbedrijf' geworden, waardoor er nog weinig valt te zeggen over de effecten op natuur en landschap. Niet zelden worden die effecten ook niet op bedrijfsniveau gemeten, maar alleen in groter verband (gehele natuurgebied, provinciale meetnetten). Niettemin lijkt op een deel van de nieuwe bedrijven de natuur erop vooruit te gaan, al kan dat vaak nog niet worden geboekstaafd met telgegevens.

- Kortom, een deel van de bedrijven was al rijk aan natuur en landschap en blijkt in staat om deze als 'natuurbedrijf' goed in stand te houden en zelfs te versterken. Een ander deel is speciaal in het leven geroepen om 'nieuwe natuur' te beheren (veelal in het rivierenlandschap) en moet zijn betekenis hiervoor nog bewijzen.

Verdienmodel

- Veel bedrijven hebben inkomen uit diverse bronnen en doen dus aan economische verbreding. Relatief veel natuurbedrijven zijn in feite 'verbrede plattelandsondernemingen'. Naast landbouw en natuurbeheer wordt een veelheid aan neventakken uitgeoefend die onderdeel uitmaken van het bedrijfsconcept en het verdienmodel. Slechts twee bedrijven houden er geen neventakken op na. De neventakken lopen sterk uiteen, maar zeven bedrijven doen (ook) aan recreatie, een logische combinatie met natuurbeheer.
- Op ongeveer de helft van de bedrijven is sprake van inkomen van buiten het bedrijf, hetzij van het bedrijfshoofd zelf, hetzij van zijn of haar partner. Op vier van de vijf kleine bedrijven heeft het bedrijfshoofd zelf ander inkomen, op enkele van de grotere bedrijven heeft de partner een eigen inkomen.
- Natuurbeheer levert op 8 van de 12 bedrijven ook een bijdrage aan het inkomen. De vier *Boeren voor Natuur*-bedrijven ontvangen die vergoeding die hiervoor beschikbaar is, twee bedrijven ontvangen vergoeding voor particulier natuurbeheer, één uit het SNL-N en één uit de oude Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (tot en met 2014). De bedrijven die pachten van een terreinbeherende organisatie, ontvangen hiervoor vaak geen beheervergoeding. Daarop zijn twee uitzonderingen: één bedrijf heeft een erfpachtcontract en daardoor zelf toegang tot het SNL, een ander bedrijf stuurt de verpachter facturen ter hoogte van de SNL-vergoeding.
- Ook het feit dat een meerderheid van de bedrijven biologisch is, levert een belangrijke bijdrage aan de inkomenscapaciteit. Slechts één biologisch bedrijf ziet hiervan ook nadelen (hoge voerprijzen).
- Twee bedrijven hebben een 'nieuw landgoed' gestart. Dat levert fiscale voordelen op (Natuurschoonwet-status) en draagt daarmee dus ook bij aan het inkomen. Drie andere bedrijven zijn gelegen op een landgoed (Twickel), maar hebben als pachter geen baat bij de NSW-status.

Kenmerk	Erve Bokdam	Landerije de Bunte	Erve Loninkwoner	Boer Berrie	Keizersrande	Het Exoo
Natuurboer sinds	2008	2008	2008	2000	2013	1997
Bedrijfsomvang (ha)	42	28	40	84	155	40
Bedrijfstype	Vleesvee	Vleesvee	Vleesvee	Vleesvee	Melkvee	Jongvee-opfok, vleesvee
Stuks vee	22 zoogkoeien en 20 oaien	180 schapen; 4 paarden	230 schapen	55 zoogkoeien met jongvee	80 koeien met jongvee	75 jongvee 9 zoogkoeien
Apart veeras	MRIJ + Belgische Blauwe			Brandrood rund	MRIJ-dubbeldoel	Aberdeen Angus rund (?)
Aandeel natuurbeheer	42 ha cultuurgrond in extensief beheer	28 ha cultuurgrond in extensief beheer	40 ha cultuurgrond in extensief beheer	36 ha cultuurgrond, 45 ha natuurgrond	155 ha	16 ha
Pachtsituatie	Pacht van Landgoed Twickel	Pacht van Landgoed Twickel	Pacht van Landgoed Twickel	18 ha van St. IJssellandschap 20 ha gemeente Deventer 10 ha SBB	100% pacht van Stichting IJssellandschap	10 ha pacht van Landschap Overijssel, 30 ha eigendom, waarvan 6 in part. nat. beh.
Type pacht	hoevepacht + geliberaliseerd	regulier + geliberaliseerd	hoevepacht	eenjarig en driejarig	regulier	eenjarig
Planologie	Deels EHS, deels ONW*	Deels EHS, deels ONW	Deels EHS, deels ONW	EHS, Ruimte voor de rivier	EHS, Ruimte voor de rivier, N2000	EHS
Neventakken	Loonwerk en zzp-werk Recreatie	Advies en voorlichting	Klusbedrijf	Recreatie Journalistiek werk	Educatie	Recreatie Winkel
Biologisch ja/nee	nee	nee	nee	ja	ja	ja
Bedrijfsconcept	<i>Boeren voor Natuur</i>	<i>Boeren voor Natuur</i>	<i>Boeren voor Natuur</i>	Natuurboer uit de buurt; Erkende Natuurboerderij	<i>Boeren voor Natuur</i> ; Natuurboer uit de Buurt (vleesafzet)	
Natuur- en/of waterdoelen	Versterken landschapselementen, natuurlijker waterhuishouding	Aanleg landschapselementen, natuurlijker waterhuishouding	Aanleg landschapselementen, natuurlijker waterhuishouding	Ruimte voor de Rivier, verschralling graslanden	Verschrallen grasland, kruiden- en faunarijke akker	Kruidenrijk grasland, verschralling
Ontwikkeling natuur	Water + Akkerkuiden + Rest stabiel	Landschap + Vegetatie 0/+ Rest stabiel	Water + Oevers + Rest stabiel	Water + Natuur: geen gegevens	Water + Natuur: nog geen gegevens	Positief
Verdienmodel i.r.t. natuurbeheer	Verkoop jongvee en vlees (rund en schaap) Vergoeding <i>Boeren voor Natuur</i>	Vleesverkoop (rundvlees en schapen) Vergoeding <i>Boeren voor Natuur</i>	Vleesverkoop schapen Vergoeding <i>Boeren voor Natuur</i>	Vleesverkoop Verkoop fokvee Graasvergoeding (loonwerk) SAN (tm 2014)	Verkoop melk en vlees Beheervergoedingen NSW-voordeel Educatie	Verkoop jongvee en vlees Recreatie Winkel Particulier Natuurbeheer

* Ondernemen met Natuur en Water

Kenmerk	Natuurmelkerij Varsen	Vechtdalhoeve	Hoeve Biesland	Hemelrijksche Hoeve	Willem van der Linden	Dick Hos
Natuurboer sinds	2009	2005	2008	1993	2000	1995
Bedrijfsomvang (ha)	120 ha	50	167	26 + 12*	200 + 48*	195
Bedrijfstype	Melkvee	Vleesvee	Melk- + vleesvee, schapen	Vleesvee	Melkvee	Melkvee
Stuks vee	100 koeien met jongvee	60 moederdieren + jongvee	125 koeien met jv, 15 vleesvee, 30 schapen	45 zoogkoeien met jongvee	200 melk-koeien met jongvee	140 melk-koeien 140 jongvee
Apart veeras	Vanaf 2011 MRIJ + rode blaarkop	Brandrood rund	Montbéliarde, Brandrood / Fleckvieh	Brandrood rund	Blaarkop + Fleckvieh	MRIJ x Holstein
Aandeel natuurbeheer	120 ha	25 ha (50%)	167 ha cultuurgrond in extensief beheer	10 ha eigendom, 12 ha pacht	130 ha natuur, * 48 ha hooien in loonwerk	185 ha (95%): 150 ha SBB en 35 ha part. natuurbeheer
Pachtsituatie	120 ha pacht van SBB	25 ha pacht van SBB	128 ha pacht van Delft, SBB en NM	12 ha pacht van Brabants Landschap	86 ha SBB, 93 ha Waternet, 2 ha AGV, 54 ha particulier, 15 ha eigendom	150 ha pacht van SBB
Type pacht	kortlopend	regulier	Regulier, natuurpacht en erfpacht	eenjarig	Eenjarig + mondelinge afspraak	erfpacht
Planologie	EHS, Ruimte voor de Vecht, N2000	EHS, Ruimte voor de Vecht, N2000	Deels EHS (Ackerdijk)	EHS, N2000	EHS, N2000	EHS
Neventakken	geen	Recreatie, educatie, vergaderruimte, horeca	Vleesverwerking en huisverkoop, recreatie en educatie, compostering	Zorg	Beheer natuurgrasland Loonwerk Compostering Recreatie en educatie	geen
Biologisch ja/nee	ja	nee	Ja	ja	ja	ja
Bedrijfsconcept	Natuurbegrazing (jaarrond)	Natuurbegrazing (jaarrond)	<i>Boeren voor Natuur</i>		Natuurboer uit de buurt; Erkende Natuurboerderij	Erkende Natuurboerderij
Natuur- en/of waterdoelen	Ruimte voor de Rivier, halfnatuurlijk rivierlandschap	Botanisch gerichte begrazing	Weidevogels, oevers, vernatting	Botanisch graslandbeheer; Beheer t.b.v. de das	Vernatting Weidevogels Schraalgrasland / hooiland	Weidevogels
Ontwikkeling natuur	Verschraling + Uitmijnen fosfaat +	Nog geen gegevens	Vernatting + Weidevogels stabiel Rest: nog geen gegevens	Das: + Enkele andere zeldzame soorten aangetroffen	Nog geen gegevens. Vernatting komt nog.	Stabiel weidevogelrijk
Verdienmodel i.r.t. natuurbeheer	Verkoop melk en vlees via ZuivelNatuur	Verkoop vlees (lokaal) Recreatie Horeca	Vlees- en melkverkoop (lokaal), compostering, recreatie en educatie, zorg, Vergoeding BvN	Vleesverkoop Verkoop fokvee Huisvesten schaapskudde Zorg	Verkoop melk Verkoop vlees Composteren van maaisel Loonwerk Recreatie en educatie	Verkoop melk en vlees SNL-vergoedingen

4. Succesfactoren en knelpunten

Nadat we in het vorige hoofdstuk de bedrijven in algemene zin hebben beschreven, gaan we in dit hoofdstuk dieper in op de centrale vraagstelling: wat zijn de succesfactoren van natuurbedrijven en tegen welke knelpunten lopen ze op? Daarvoor gebruiken we de bedrijfsanalyses die we, zoals gezegd, om redenen van privacy niet integraal in dit rapport hebben opgenomen. We herleiden hierna de successen en knelpunten meestal niet rechtstreeks tot individuele bedrijven, maar soms noemen we niettemin een voorbeeld om een punt te illustreren. Het gaat dan altijd om zaken die ook elders al zijn gepubliceerd. Uiteraard zijn de succesfactoren en knelpunten regelmatig elkaars spiegelbeeld. Terwille van de leesbaarheid zijn de trefwoorden steeds vet gedrukt.

4.1 Succesfactoren van natuurbedrijven

De ondernemer

1. Bijna alle natuurboeren zijn dat geworden vanuit een **sterke persoonlijke motivatie**. Soms waren ze al biologisch, zijn ze betrokken met de streek of locatie, willen ze boeren in harmonie met hun omgeving of zagen ze kansen met de komst van nieuwe natuur in hun omgeving.
2. De meeste natuurboeren waren eerder gangbare boer op de betreffende locatie en willen met de komst van 'nieuwe natuur', aankoop door een terreinbeherende organisatie en/of aanwijzing als Natura 2000-gebied graag op de oude plek boer blijven uit **verbondenheid met de plek en de omgeving**. In een aantal gevallen is de boer van buiten aangetrokken om het natuurbedrijf te runnen.
3. Een groeiend aantal natuurboeren **volgt een vakopleiding**. Bijvoorbeeld die tot Erkende Natuurboerderij van de Beroepsvereniging Natuurboeren of de cursus "Erkend Natuurbeheerder" van Expertisecentrum (PTC) Horst. Hiermee hopen ze zich te onderscheiden van andere bedrijven bij de toedeling van natuurgronden.
4. Naast een persoonlijke strategie op het gebied van vakmanschap is er ook vaak sprake van een **gezamenlijke PR- en afzetstrategie**, bijvoorbeeld door aansluiting bij Natuurboer uit de Buurt. Een deel van de producten (melk, vlees) wordt gezamenlijk afgezet of wordt lokaal afgezet door directe relaties met slagers of restaurants.
5. Veel natuurboeren **stellen hun bedrijf open** voor bezoek en educatie (bijv. excursies, schoolklassen). Vaak verdienen ze daar weinig of niets aan, maar dat doen zij om hun verhaal te vertellen, draagvlak en begrip te krijgen in de streek en de binding met de streek te houden.
6. Veel natuurboeren hebben daarnaast **neventakken die extra inkomen opleveren**, zoals recreatie en zorg. Het zijn daarmee eigenlijk allround plattelandsondernemers met een belangrijke tak natuurbeheer. Dit 'zakelijk vernuft' is ook een belangrijke factor in hun economische duurzaamheid (zie ook verderop).

Grond- en pachtsituatie

7. Veel natuurbedrijven zijn **relatief groot** – de onderzochte bedrijven zijn gemiddeld 100 ha, met uitschieters naar 200 ha. Die schaalgrootte is een belangrijke factor voor economische rentabiliteit.
8. De grotere bedrijven hebben bijna allemaal een **substantiële hoeveelheid natuurgrond** in gebruik van een terreinbeherende organisatie. Die 'royale' toedeling in combinatie met een relatief lage pacht draagt bij aan de economische duurzaamheid.
9. Er zijn ook enkele kleinere natuurbedrijven. Hoewel de grondsituatie hier soms inderdaad knelt, hoeft deze kleine schaal niet per se te betekenen dat ze niet duurzaam zijn. Vaak is er in die

gevallen **inkomen van buitenshuis**, soms zelfs van een vrijwel volledige baan ernaast. De één ziet die combinatie als zeer duurzaam en een model voor de toekomst, de ander ziet dit als een belangrijk knelpunt (zie § 4.2).

De bedrijfsvoering

10. Van de natuurbedrijven is **twee derde biologisch** (EKO of BD). Dit is uiteraard onderdeel van de bedrijfsstrategie: ze hebben bewust gekozen voor omschakeling of voor het opzetten van een nieuw bedrijf op biologische leest. Enerzijds past natuurbeheer vaak goed bij een biologische bedrijfsvoering, anderzijds is omschakeling vaak makkelijker naarmate het natuurgerichte karakter (c.q. het aandeel natuurgrond) toeneemt. En in alle gevallen levert de afzet een hogere omzet op.
11. Onder de natuurbedrijven twee schapenbedrijf, alle andere bedrijven hebben zich gespecialiseerd in rundvee. Slechts op twee bedrijven is sprake van schapen als neventak. Die **specialisatie** heeft op veel bedrijven geleid tot het gebruiken een **veerassen die beter zijn aangepast aan sobere omstandigheden** dan het gebruikelijke zwartbonte (melk)vee. Deze rassen zijn efficiënter in het omzetten van gras met een beperktere voedingswaarde in melk en/of vlees. De helft van de bedrijven houdt alleen vleesvee. Qua arbeid en ruwvoerbenutting is dat een succesfactor, qua verdien capaciteit niet (zie § 4.2). Zoals gezegd zijn bedrijven met varkens (zoals *Buitengewone varkens*) niet meegenomen in de verkenning.
12. De vijf **melkveebedrijven zijn alle grotere bedrijven**. Voldoende grond is daarbij dus mede een succesfactor. Toch gebruiken ook de melkveehouders regelmatig aangepaste rassen of 'dubbeldoelrassen' zoals MRIJ.
13. Naast een biologische bedrijfsvoering hanteren de bedrijven ook vaak op andere gebieden een **weloverwogen 'bedrijfsconcept'**: vijf bedrijven boeren volgens het concept *Boeren voor Natuur* (waarvan één op informele basis, dus zonder de bijbehorende vergoeding), ook verschillende andere bedrijven werken vanuit een kringloopgedachte, bijvoorbeeld door het telen van eigen krachtvoer (bijv. graan) of door het verwerken van ruig maaisel tot compost.
14. De natuurbedrijven die ook **een deel 'reguliere' landbouwgrond** gebruiken, zien dit als een voordeel: met deze grond kun je risico's van de natuurgrond opvangen, c.q. het rantsoen van het vee aanvullen en zo toch nog een redelijke productie halen.

Natuur en landschap

15. De natuurbedrijven zelf geven regelmatig als succesfactor aan dat het gebied waarin ze boeren zich goed leent voor een natuurbedrijf doordat het 'van nature' divers is of al voedselarme omstandigheden kende. Dat lijkt wellicht een cirkelredenering, maar het tekent het belang van een **goede locatiekeuze**: natuurbedrijven kunnen niet zomaar overal succesvol worden opgezet.
16. De natuurdoelen zijn vaak geformuleerd in termen van bedrijfsconcepten (bijv. sluiten mineralenkringlopen) of in beheermaatregelen (maaidata, beweidingsdichtheden) en maar zelden in SNL-termen (beoogde beheertypen). De agrariërs lijkt dat wel aan te spreken: het beweiden in een bepaalde dichtheid is duidelijker dan het realiseren van glanshaverhooilanden. Het concept *Boeren voor Natuur* gaat ook juist uit van het **creëren van condities en niet van beheertypen**. Dat past ook bij de Natura 2000-doelen voor de landbouw rondom natuurgebieden, die op veel plaatsen (met name in het oosten van de provincie) juist ook zijn gericht op het terugdringen van nutriëntenemissies.
17. De **waterdoelen** zijn over het algemeen **duidelijk controleerbaar en goed gehaald**: er zijn peilen verhoogd, natte oevers gegraven, nieuwe stroomdalen gecreëerd en er is bergingscapaciteit toegevoegd. Op zeker twee bedrijven op Twickel heeft een aanpalend natuurgebied geprofiteerd van het hogere waterpeil.

18. Hoewel de directe natuurwinst vooralsnog minder 'bewijsbaar' is, lijken de bedrijven met **verschralingsbeheer succes te boeken** en blijft de **weidevogelstand in stand** op de (weinig) bedrijven waar dit aan de orde is.
19. Vrijwel alle bedrijven hebben een **lage aanvoer van nutriënten, een lage veebezetting en relatief hoge waterpeilen**. Die combinatie biedt een gunstige uitgangssituatie voor de opgaven in het kader van Natura 2000.
20. Een deel van de bedrijven heeft een goede uitgangspositie om ook **ruig maaisel** van buiten het bedrijf (bijv. uit natuur- en recreatieterreinen, van bermen, dijken en kaden) **tot waarde te brengen**. Al naar gelang type en kwaliteit kan het worden gebruikt als ruwvoer, als strooisel in de stal of als meststof (na compostering). In het laatste geval kan deze voor weidevogels eenzelfde functie vervullen als ruige mest.
21. Daar waar de bedrijven natuurgebied pachten van een terreinbeheerder of andere organisatie (landgoed etc.), garanderen zij de verpachter een **efficiënt beheer** (vakkenis, materieel) met gewenste inzet van expertise en middelen (vee, ruige mest) die de verpachter niet zelf heeft en ontlasten zij de verpachter van zorgen over de afzet van producten.
22. Doordat veel natuurbedrijven zich zeer **open en actief opstellen tegenover de samenleving** (recreatie, educatie, open dagen, excursies) leveren zij ook een bijdrage aan de bekendheid van (agrarisch beheerde) natuur, aan het landschap waarin zij hun bedrijf hebben en aan de PR voor gevoelige projecten als 'Ruimte voor de Rivier'. Meer in de breedte zorgen zij met hun neventakken voor meer economische activiteit in de regio.

Verdienmodel

23. De meeste natuurbedrijven hanteren een **breed verdienmodel**: er is inkomen uit verkoop van melk, vee en vlees, uit natuur, uit compostering, uit recreatie, uit zorg en regelmatig ook van buitenshuis. Daarbij worden de producten veelal afgezet in het biologisch circuit, dus met een meerprijs. Die kan nog verder oplopen als de producten lokaal of regionaal worden afgezet, wat ook regelmatig gebeurt. Het natuurgerichte karakter van het bedrijf bevordert daarbij eveneens de kansen voor een plus in de markt. Hoewel de verbredingsactiviteiten financieel vaak noodzakelijk zijn (zie § 4.2), gebeuren ze veelal ook vanuit overtuiging en ondernemerschap. Hierbij zoekt ieder bedrijf de combinatie die hem of haar het beste past.
24. We zien **twee combinaties die elk economisch duurzaam kunnen zijn**: die van kleinschalig en neveninkomsten (het natuurbedrijf als nevenberoepsbedrijf) en die van grootschalig, extensief en gespecialiseerd. Een qua ruwvoer zelfvoorzienend bedrijf met lage *inputs* en veel pachtgrond heeft in beginsel lage kosten.
25. Een aantal natuurbedrijven noemt de **nabijheid van de stad** als succesfactor. Hierdoor zijn de lokale marktkansen beter dan bij een meer geïsoleerde ligging.
26. Natuurgronden die kunnen worden bemest, kunnen **meetellen voor de mestwetgeving**. Dit is de afgelopen jaren een belangrijke bijkomende factor geweest bij het pachten van natuurgrond. Voor gronden in of rondom Natura 2000-gebied (PAS) zal dit voordeel de komende jaren niet of nauwelijks opgaan.
27. Ook de positie van natuurgronden waar het gaat om de huidige **toeslagrechten vanuit het GLB** (vanaf 2015 hectarepremies; zie ook § 2.3) versterkt de economische positie van deze gronden.

Organisatie en samenwerking

28. Zoals gezegd bij de 'ondernemersfactoren' is **samenwerking een belangrijke succesfactor**. Het gaat daarbij om samenwerking in de afzet van natuurproducten als vlees en melk, waardoor de kans op een hogere prijs toeneemt. En om samenwerking in de belangenbehartiging, bijvoorbeeld via de Beroepsvereniging. De positie van natuurbedrijven is dermate speciaal (ook in de wet- en regelgeving, zoals de afgelopen jaren bleek), dat het loont om eigen contacten met

beleidsmakers te hebben. Daarnaast kan gezamenlijk worden gewerkt aan voorrang voor natuurbedrijven bij de toedeling van natuurgronden.

29. Samenwerking kan ook de vorm krijgen van het **gezamenlijk 'aannemen' van het beheer van een natuurgebied**, bijvoorbeeld via een agrarische natuurvereniging. ANV Horst en Maten is daarvan een goed voorbeeld. Dit kan soelaas bieden voor natuurbedrijven die gebaat zijn bij (extra) natuurgrond of voor situaties waarin geen of onvoldoende 'volledige' natuurbedrijven aanwezig zijn om het beheer op zich te nemen.

4.2 Knelpunten voor natuurbedrijven

De ondernemer

1. Een natuurondernemer moet eigenlijk een **schaap met vijf poten** zijn. Hij moet zich veel kennis eigen maken, veel testen en uitvinden op het eigen bedrijf, zijn vakmanschap ontwikkelen en toegang tot nieuwe markten zien te krijgen. Dat vakmanschap wordt tot dusverre nog niet altijd beloond – zie ook de punten onder de volgende kopjes. Dat maakt het niet altijd even motiverend om het vakmanschap verder te ontwikkelen. Of anders gezegd: er moet sprake zijn van een sterke intrinsieke motivatie om natuurboer te zijn.
2. Natuurbedrijven zijn **vaak groot en vergen veel arbeidsinzet**. Sommige bedrijven hebben veel arbeid beschikbaar, soms ook 'gratis' arbeid in de vorm van stagiairs. Op enkele grote bedrijven knelt echter de arbeid, c.q. is er onvoldoende verdien capaciteit om extra arbeid in te huren.
3. Soms is er **concurrentie om grond** tussen natuurbedrijven onderling of tussen natuurbedrijven en reguliere bedrijven in de omgeving. Een open houding, een goede samenwerking en het creëren van draagvlak en begrip voor de behoefte aan (extra) grond is cruciaal voor een goede relatie met de streek.

Grond- en pachtsituatie

4. Zoals gezegd leunen veel van de natuurbedrijven sterk op pachtgrond. Tweederde van de onderzochte bedrijven heeft die grond in duurzame vormen van pacht: reguliere pacht, hoevepacht, natuurpacht of erfpacht. Een derde heeft de grond, soms in substantiële hoeveelheden, in **kortlopende pacht** of zelfs louter op basis van mondelinge afspraken. Dit geeft de agrariërs (te) **weinig zekerheid voor een duurzame bedrijfsvoering**. Er is geen zekerheid over de toekomstige beschikbaarheid van het land en de grond vormt geen onderpand voor de bank bij het aangaan van leningen. Voor succesvol natuurbeheer moet de pachter juist vaak langjarige investeringen doen en dus langdurige zekerheid hebben.
5. Natuurbedrijven die behoefte hebben aan meer grond, krijgen **lang niet altijd een 'voorkeursbehandeling' bij de toedeling van vrijkomende gronden**. Het certificaat 'Erkende Natuurboerderij', dat mede hiervoor is bedoeld, geeft vooralsnog weinig voordelen bij toedeling. Ook andere natuurbedrijven, zoals die op Twickel, kampen hiermee. Bij verpachters bestaat vaak de neiging om alle pachters gelijkelijk te bedienen. Te weinig draagvlak in de omgeving voor een voorkeursbehandeling van natuurbedrijven speelt hierbij ook een rol. Zelf extra grond zoeken die verder weg is gelegen, is voor melkveehouders minder interessant, want niet bereikbaar met het vee. Voor andere bedrijfstypen betekent verder weg gelegen grond veel transporturen en -kosten. Niet zelden (bijv. op Twickel) zijn ook de grondprijzen te hoog in relatie tot de rentabiliteit van de (natuur)grond om aankoop verantwoord te financieren.
6. Ook ANV's die collectief het beheer van natuurgebied hebben aangenomen, zoals Horst en Maten, **delen vaak beperkte hoeveelheden grond per bedrijf toe**. In het geval van Horst en Maten is dat maximaal 10 ha. Wel vindt de toedeling in dit geval plaats op basis van selectiecriteria ('kwaliteitskader'), maar streven daarbij is juist om de bedrijven niet (te)

afhankelijk te maken van deze grond. Op zo'n beperkte hoeveelheid grond kun je geen bedrijf 'rondzetten'. Ook een concept als *Boeren voor Natuur* of kringlooplandbouw is alleen toepasbaar op gehele bedrijven. Omgekeerd kan het toevoegen van een klein deel natuurgrond wel helpen om bestaande natuurbedrijven te versterken.

De bedrijfsvoering

7. Sommige natuurboeren zijn **van melkvee overgestapt op vleesvee** omdat de gewasopbrengst van natuurgrasland steeds minder en van mindere kwaliteit werd, waardoor de melkopbrengsten terugliepen en/of de gezondheid van het vee in het geding kwam. Eén of twee van de melkveebedrijven weten om die reden niet zeker of ze in de toekomst kunnen blijven melken. Andere bedrijven zijn van meet af aan opgezet als vleesveebedrijf. Aangezien melkvee doorgaans (aanmerkelijk) lonender is dan vleesvee, is dat een economische beperking (zie ook onder 'verdienmodel').
8. In het verlengde van het voorgaande: **gronden die alleen mogen worden gemaaid** leveren op den duur steeds minder ruwvoer op en zullen **steeds minder interessant worden voor boeren** om te pachten, zeker als daar geen beheervergoeding of forse pachtreductie tegenover staat.
9. Natuurbedrijven hebben ook op andere onderdelen **bedrijfsmatige beperkingen ten opzichte van reguliere bedrijven**. Bijvoorbeeld:
 - bij beweiding / begrazing op grotere oppervlakten moet soms een behoorlijke lengte aan rasters worden aangelegd en onderhouden. Dat is kostbaar en tijdrovend;
 - op één bedrijf is het vee door de bedrijfsopzet (jaarrond natuurbegrazing) enigszins verwilderd en veel minder handelbaar geworden. Dat brengt extra arbeid en extra veeartskosten met zich mee;
 - bedrijven met een groot aandeel natuurland zijn extra kwetsbaar voor weersinvloeden, zoals in een nat en/of koud voorjaar. Dit maakt het soms ook lastig om de kwaliteit van melk en/of vlees op peil te houden, waarmee de afzet in gevaar kan komen. Starre gebruiksbepalingen versterken in zulke gevallen de kwetsbaarheid van het bedrijf;
 - sommige melkveebedrijven passen hun afkalpatroon aan, zodanig dat de dieren droog staan in de winter. Dit maakt het natuurbeheer beter inpasbaar, maar heeft gevolgen voor de te realiseren melkprijs, die in de winter vaak hoger is;
 - op de bedrijven die werken volgens *Boeren voor Natuur* of andere principes waarbij geen krachtvoer van buitenaf mag worden aangevoerd, is eigen bouwland nodig. Akkerbouw is in de regio soms maar beperkt mogelijk en is op natuurgrond bovendien vaak niet toegestaan;
 - het kost tijd om qua diergezondheid een nieuw bedrijfssysteem te ontwikkelen. De beschikbaarheid en kwaliteit van het voer (ook sporenelementen) zijn op een natuurgericht bedrijf extra kwetsbaar.

Natuur en landschap

10. Op een deel van de onderzochte bedrijven is **(nog) niet of nauwelijks bekend wat de precieze bijdrage is aan de natuurdoelen**. Soms komt dat doordat de bedrijven te recent zijn gestart om iets zinnigs te kunnen zeggen. Soms komt het ook doordat de doelen niet scherp zijn geformuleerd (of althans bij de pachter niet precies bekend zijn) of omdat de pachter alleen te maken heeft met beheervorschriften en niet op de hoogte is van de doelen of de natuurresultaten. Dit betekent dat er vooralsnog geen bruikbare basis is voor een gedegen natuurevaluatie van de betrokken bedrijven.
11. Bedrijven die werken volgens de beginselen van *Boeren voor Natuur* (in deze verkenning vijf stuks) hebben als doel om de **randvoorwaarden te creëren voor natuurwinst, niet om concrete beheertypen te realiseren**. Hoewel hier de afgelopen jaren wel goed is gemonitord, kan deze benadering op gespannen voet staan met de provinciale SNL-systematiek. In bufferzones

rondom Natura 2000 hoeft dit overigens helemaal geen probleem te zijn, omdat de doelen daar juist meer milieu- dan natuurgericht zijn. Voor één bedrijf zijn zowel de *Boeren voor Natuur*-systematiek als beheertypen vastgelegd, een aanpak die een interne spanning kan opleveren.

12. Daar waar natuurland wordt verdeeld door een ANV, zoals bij Horst en Maten, gaat het **relatief vaak om maailand en relatief weinig om beweiding**. Een sterk accent op maailand kan ecologisch voordelig zijn als het gaat om verschrallingsbeheer, maar voor weidevogels is deze aanpak te eenzijdig gebleken en blijkt de rol van beweiding te worden onderschat.

Verdienmodel

13. Bijna alle bedrijven hebben een brede economische basis: door een plus in de markt (biologische en/of regionale afzet, natuurgerichte bedrijfsvoering) en/of door neveninkomsten van binnen (recreatie, zorg) of buiten het bedrijf. Slechts een enkel bedrijf heeft geen neveninkomsten. Dit betekent echter ook dat **een natuurbedrijf zonder deze extra inkomsten over het algemeen niet rendabel te exploiteren is**. Voor *Boeren voor Natuur*-bedrijven bevestigt de recente evaluatie dit (Westerink e.a. 2013) en ook andere bedrijven geven dit aan. Op zich is een brede economische basis prachtig, maar het tekent ook de nog steeds **beperkte marktwaarde van natuurbeheer sec**. Wel draagt het natuurgerichte karakter van de bedrijven bij aan de marktkansen in de directe omgeving (huisverkoop, regionale afzet).
14. Door de beperkte 'marktwaarde' van natuur zijn natuurbedrijven vooralsnog **sterk afhankelijk van overheidsvergoedingen voor het natuurbeheer**. Tweederde van de onderzochte bedrijven ontvangt een beheervergoeding die direct of indirect van overheden afkomstig is. Op vier bedrijven is dat een vergoeding voor *Boeren voor Natuur*. Hierbij spelen drie knelpunten:
 - a. de vergoedingssystematiek (in elk geval die voor agrarisch natuurbeheer en van *Boeren voor Natuur*) is vanwege de internationale staatssteunkaders zo opgezet dat de productiederving wordt gecompenseerd, maar er **geen sprake mag zijn van extra verdien capaciteit**;
 - b. het is onzeker of de **vergoeding voor Boeren voor Natuur**, die voor een beperkte duur door Brussel was goedgekeurd, **straks opnieuw zal worden goedgekeurd**. Er is een initiatief om hem op te nemen in de catalogus groenblauwe diensten. De vergoedingssystematiek past echter bij die voor landbouwgebieden (inkomstenderving) en niet voor die bij natuurgebied (normkosten). Daarmee kan er – bij beoogde opschaling van *Boeren voor Natuur* – een ruimtelijk probleem zijn;
 - c. enkele bedrijven ontvangen een SNL-vergoeding voor particulier natuurbeheer, één bedrijf ontvangt de SNL-vergoeding dankzij een erfpachtovereenkomst en één bedrijf factureert de werkzaamheden conform de SNL-vergoedingen. Daarnaast hebben vrijwel alle bedrijven te maken met een relatief lage pacht. Daar waar geen SNL-vergoeding wordt ontvangen, is de **pachtreductie lager dan de SNL-vergoeding voor de bijbehorende natuurtypen**. Het aantal voorbeelden van terreinbeheerders die de SNL-vergoeding geheel of gedeeltelijk doorsluizen naar de pachter, is nog steeds beperkt. En bij het factureren van werkzaamheden aan de verpachter moet het bedrijf **omzet- en inkomstenbelasting afdragen**, terwijl dit bij rechtstreekse SNL-subsidie niet het geval is.

Organisatie en samenwerking

15. Hoewel Overijssel één van de provincies is met een positieve grondhouding tegenover natuurgerichte bedrijven en ook relatief veel van deze bedrijven telt, is er nog steeds verbetering mogelijk in de 'taal' waarin overheden, natuurorganisaties en boeren over natuurbeheer spreken. Overheden en natuurbescherming hebben soms te weinig oog voor ondernemerschap (terwijl creatief ondernemerschap toch de drijver is achter natuurbedrijven), voor de wens tot langjarige zekerheid over gebruik en vergoedingen en voor het betrouwbaar

nakomen van afspraken. Agrariërs op hun beurt hebben soms weinig begrip voor het denken vanuit habitats, beheertypen en (soms starre) beheermaatregelen. **Gebrek aan vertrouwen (of slijtage daarvan)** tussen overheid, terreinbeheerder en ondernemer speelde bijvoorbeeld ook de Natuurmelkerij Varsen parten. **Een goede dialoog en een beter onderling begrip** kan de positie van natuurbedrijven versterken.

16. Zoals eerder naar voren kwam, is er soms concurrentie om grond tussen bedrijven uit dezelfde regio. Daarbij is er niet zelden weinig begrip voor de positie van natuurbedrijven, of worden hun ambities gezien als bedreigend. **Open communicatie op lokaal niveau en gezamenlijke planvorming** kunnen bijdragen aan een beter draagvlak en daarmee aan een betere realisatie van natuurdoelen.
17. Een langjarige overeenkomst tussen een terreinbeheerder en een ANV, c.q. een gebiedscollectief kan een efficiënte manier zijn om het beheer te organiseren. Tegelijk kan het **op gespannen voet staan met de vorming van grotere natuurbedrijven** en kan het resulteren in een relatief groot aandeel eenvormig maaibeheer. Goede beheerafspraken op gebiedsniveau kunnen dit voorkomen.

Ruimtelijke ordening

18. Grote bedrijven hebben vaak behoefte aan een **groot bouwblok**. Bij veel gemeenten stuit dit op **onbegrip**, ook omdat natuurgericht ten onrechte wordt geassocieerd met kleinschalig. Natuurbedrijven hebben vaak juist baat bij een flinke schaalgrootte.
19. Iets vergelijkbaars geldt voor de vergunningverlening voor gebouwen op een multifunctioneel bedrijf. Terwijl veel natuurbedrijven sterk afhankelijk zijn van neventakken zoals recreatie of zorg, laten de gemeenten vaak **slechts een omvang van neventakken toe die economisch niet rendabel is**. Haperende vergunningverlening speelde bijvoorbeeld ook een rol bij het beëindigen van Natuurmelkerij Varsen.

Voor verbetering vatbaar zijn met name de grondpositie (incl. gebruikszekerheid) en de verdien capaciteit uit natuurbeheer. Nu komt de verdien capaciteit vaak uit neventakken.

4.3 Reflectie

De verkenning laat een groot aantal succesfactoren en knelpunten zien: zo'n 45 in totaal. Een groot deel daarvan is niet nieuw. Verrassend is wel dat er in Overijssel al behoorlijk wat nieuw opgezette natuurbedrijven zijn met een bedrijfsconcept waarover goed is nagedacht. Dat is natuurlijk ook de verdienste van het feit dat drie van de vier *Boeren voor Natuur*-bedrijven in Overijssel zijn gelegen en dat de stichting Natuurboer uit de Buurt al geruime tijd actief is in de provincie.

Een belangrijk gegeven is dat natuurbeheer *sec* vaak onvoldoende financiële basis biedt om het bedrijf ook economisch duurzaam te laten zijn. Dat gegeven is eigenlijk al langer bekend: zoals we in § 2.3 schetsten, laten veel studies zien dat natuurbedrijven of bedrijven met een substantieel aandeel natuurgrond vaak een negatieve arbeidsopbrengst hebben. Niet zelden komt dat doordat er vaak geen sprake is van een beheervergoeding anders dan een korting op de pachtprijs. Wat dit betreft is de verkenning enigszins 'gekleurd' door het hoge aandeel bedrijven die volgens het *Boeren voor Natuur*-principe werken en hiervoor een vergoeding ontvangen.

Opmerkelijk gegeven is ook dat een deel van de bedrijven eigenlijk niet (goed) is te beoordelen op zijn bijdrage aan natuur en landschap, deels doordat ze nieuw zijn, deels door het ontbreken van heldere doelen en meetresultaten. Vanuit een oogpunt van beleidsevaluatie is dat onhandig.

Hoe kan de positie van natuurbedrijven worden versterkt? Het grote aantal knelpunten laat zich vertalen in een relatief klein aantal aanbevelingen of verbeterpunten:

- a. Versterking van de grondpositie. Met name door het bevoordelen van natuurbedrijven bij het vrijkomen van gronden of bij reconstructieprojecten. Om te voorkomen dat dit scheve ogen geeft, is een open communicatie (heldere criteria) en een gebiedsmatige aanpak cruciaal.
- b. Versterken van de gebruiks zekerheid door het verpachten van gronden op langjarige basis. De vrees dat langjarige pacht zich niet verhoudt met het tussentijds bijstellen of zelfs beëindigen van het beheer (bij wanprestatie) is achterhaald. Zo zijn hierover bijvoorbeeld goede afspraken gemaakt in de contracten die Staatsbosbeheer recent heeft gesloten in het kader van de samenwerking met de Beroepsvereniging Natuurboeren.
- c. Versterking van de verdien capaciteit uit natuurbeheer. En wel op twee manieren:
 - door te zorgen voor een adequate beheervergoeding à la het Subsidiestelsel natuur- en landschapsbeheer (SNL). Een verlaagde pacht alleen is doorgaans niet toereikend;
 - door het versterken van de marktpositie van (de producten van) natuurbedrijven, bijvoorbeeld via economisch innovatiebeleid.
- d. Gemeenten kunnen ruimhartiger zijn in hun vergunningverlening door grootschaligheid niet te verwarren met een intensief grondgebruik.
- e. De natuurdoelen kunnen scherper worden geformuleerd en gecommuniceerd (met de grondgebruiker) en meer consequent worden gemonitord.

5. Betekenis voor provinciaal beleid

De provincie Overijssel is geïnteresseerd in natuurgerichte landbouwbedrijven, ook getuige de publicaties waarvoor zij de afgelopen jaren opdracht heeft gegeven. (o.a. Noorduyn 2013; Teenstra 2013). Als we de natuuropgave van de provincie door de oogharen heen bekijken, is die in het westelijk deel van de provincie vooral gericht op weidevogels, in de stroomgebieden van IJssel, Vecht en Regge vooral op schaalgrasland en in de hoger gelegen delen zoals Twente vooral op kleinschalige bos- en heidegebieden en beekdalen met daaromheen een schil van extensieve landbouw. De moerasgebieden in Noordwest-Overijssel laten we daarbij buiten beschouwing – daar zijn wel natuurbedrijven aanwezig (riettelers), maar dat zijn niet de bedrijven waarop deze verkenning zich richt.

In totaal moet nog een natuuropgave van enkele duizenden hectares worden gerealiseerd.

Onderdeel van die opgave zijn niet alleen de bovengenoemde beheertypen, maar ook opgaven in de sfeer van vernatting en emissiereductie in het kader van Natura 2000. Alleen al in NO-Twente en het Vechtdal bestaat een vernattingsopgave van bijna 2.000 ha. In totaal ligt er een Natura 2000-opgave van 4.300 ha, waarvan een deel binnen de bestaande en een deel binnen de nog te realiseren EHS (*Omgevingsvisie Overijssel* 2013).

Bijdrage aan de provinciale natuuropgave

Een groot aantal van de onderzochte bedrijven opereert geheel of gedeeltelijk in de EHS, een deel ook in of nabij een Natura 2000-gebied. Over hun bijdrage aan de doelen van EHS en Natura 2000 is in de voorgaande hoofdstukken al het nodige gezegd. We vatten het hier nog eens samen en diepen de conclusies nog wat uit:

- a. De natuurondernemers zijn zeer gemotiveerd en hebben veelal bewust gekozen voor dit type bedrijf op de betreffende plek. Ze hebben allen goed nagedacht over hun bedrijfsconcept. Dit is een belangrijk gegeven voor het provinciaal beleid.
- b. De meeste bedrijven hebben een brede economische basis met inkomsten uit voedselproductie (bijna altijd met een meerprijs vanuit de markt), natuur, recreatie, educatie, zorg en/of een baan buitenshuis. Daarmee lijken ze – we hebben in dit onderzoek geen inzicht gevraagd in de boekhouding – economisch behoorlijk duurzaam. Ook dit is een belangrijk gegeven. Alle neventakken doen wel een zwaar beroep op de beschikbare arbeid. Ze zijn soms ook een beetje tegen wil en dank: als het natuurbeheer meer zou opleveren, zou er minder noodzaak zijn tot economische verbreding.
- c. Zwakke plekken zijn de soms sterke afhankelijkheid van kortdurende pacht en de soms beperkte inkomsten uit natuurbeheer. Wat dit laatste betreft geeft de verkenning zelfs nog een te rooskleurig beeld, omdat de vier *Boeren voor Natuur*-bedrijven een goede vergoeding ontvangen, waarvan de voortzetting van de Brusselse goedkeuring overigens nog enigszins onzeker is. Het beheer van natuurterreinen door boeren blijkt nog steeds niet eenduidig te zijn geregeld, maar is een speelveld met zeer uiteenlopende pachtvormen en vergoedingsconstructies.
- d. De neventakken – vooral recreatie en educatie / openstelling – bieden daarentegen wel een fraaie kans om landschap en natuur te ‘vermarkten’ en uit te leggen hoe landbouwbedrijven daaraan een bijdrage kunnen leveren. Dat is dus ook voor de provincie aantrekkelijke PR.
- e. De bedrijven die het *Boeren voor Natuur*-concept volgen, boeken vaak wel winst in termen van natuur en water, maar zijn primair gericht op gunstige milieuvorwaarden voor natuurwinst en werken niet conform het SNL-model van beheertypen. Dat kan enige spanning opleveren met de provinciale systematiek voor natuurgebieden. Daarentegen kunnen deze bedrijven prima

bijdragen aan de Natura 2000-opgaven in de sfeer van vernatting en emissiereductie en dus *rondom* Natura 2000-gebieden waardevol zijn (zie ook Westerink e.a. 2013).

- f. Van de andere bedrijven is het (nog) niet altijd duidelijk wat de precieze natuurwinst is. Daarom kunnen we deze bedrijven op dit aspect slechts fragmentarisch beoordelen. De meeste bedrijven geven mondeling aan dat de natuurwaarden stabiel zijn (bijv. weidevogels), de ontwikkeling positief is (verschraling) en/of de terreinbeheerder tevreden is. Om een goed beeld te krijgen van de natuurontwikkeling moet nog wat geduld worden geoefend. Ook lijken de doelen en monitoring hier en daar nog wat te kunnen worden aangescherpt.

Kort samengevat: natuurbedrijven blijken gemotiveerde en behoorlijk duurzame zakenpartners voor de overheid. Andersom tonen overheid en terreinbeheerders zich nog niet altijd constructieve en duurzame zakenpartners. De concrete bijdrage aan de provinciale opgaven op het gebied van natuur en water zijn soms nog lastig in te schatten, maar lijken positief. *Boeren voor Natuur*-bedrijven kunnen rondom Natura 2000-gebieden een goede bijdrage leveren.

Hoe kan de positie van natuurbedrijven worden verbeterd?

Overheid en terreinbeheerders hebben niet alle touwtjes in handen om de positie van natuurbedrijven te versterken, maar kunnen op verschillende onderdelen niettemin belangrijk bijdragen:

- a. Een belangrijk knelpunt is gelegen in de beschikbaarheid van voldoende grond op een voldoende duurzame basis. De provincie kan – zeker bij inrichtingsprojecten waarover zij de regie heeft – bevorderen dat natuurbedrijven voorrang krijgen, dit alles uiteraard op basis van heldere toedelingscriteria. Ook kan de provincie daar waar mogelijk het uitgeven van gronden in langjarige pacht bevorderen.
- b. De provincie kan er in de vormgeving van het SNL-Natuurbeheer op aansturen dat de beheervergoeding (of althans een deel daarvan) terecht komt bij degene die feitelijk het werk doet. Dat kan in beginsel op drie manieren, die verschillen in hun bestuurlijke haalbaarheid:
 - het SNL op dit onderdeel aanpassen, zodanig dat de feitelijke gebruiker subsidie kan aanvragen. Hiervoor is tot dusverre weinig draagvlak gebleken;
 - het uitgeven van natuurgrond in erfpacht stimuleren, zodat de gebruiker kan aanvragen. Hiermee hebben de Beroepsvereniging en Staatsbosbeheer een begin gemaakt;
 - de verpachter bewegen (een deel van) de vergoeding door te sluizen naar de pachter. In dit geval blijkt het factureren van uitgevoerd werk niet de juiste weg, omdat een substantieel deel van de vergoeding dan weer moet worden ingeleverd in de vorm van omzet- en inkomstenbelasting.
- c. De provincie zou de rentabiliteit van het natuurbeheer kunnen verhogen:
 - door de hoogte van de beheervergoedingen op het berekende niveau brengen, of door te stimuleren dat dit gebeurt. Zowel voor SNL-N, SNL-A als *Boeren voor Natuur* geldt dat op dit moment niet de volledige (berekende) vergoeding wordt betaald. Gezien de bezuinigingen op natuur lijkt dit bestuurlijk lastig haalbaar;
 - het voeren van economisch innovatiebeleid gericht op versterking van de marktpositie van natuurbedrijven.
- d. De provincie kan – via de Subsidieregeling Kwaliteitsimpuls Natuur en Landschap (SKNL) of via een andere regeling – investeringen op natuurbedrijven stimuleren of kan niet-rendabele investeringen rendabel helpen maken.
- e. Gemeenten kunnen de economische basis van de bedrijven helpen versterken door de vergunningverlening voor neventakken niet te beperken tot een niet-rendabele omvang.
- f. Terreinbeheerders kunnen hun gronden in langjarige pacht uitgeven, kunnen erkende natuurbedrijven voorrang geven bij de toedeling en kunnen de SNL-vergoeding (of althans een deel daarvan) doorbetalen aan de feitelijke gebruiker.

Literatuur

- Buijs, J. 2002. Perspectieven voor de Ettingen en de Koningshoeve – Verkenning van de mogelijkheden voor kostenbesparingen en omzetverhoging voor de agrarische bedrijven de Ettingen en de Koningshoeve. Jan Buijs Agro-Advies, Monnickendam.
- Buijs, J. 2008. *Gevolgen GLB voor Laag Holland – Inzicht in de gevolgen van een andere verdeling van EU-toeslagrechten en een hogere probleemgebiedenvergoeding voor de melkveehouderij in Laag Holland op basis van een bedrijfseconomische doorrekening van enkele bedrijfstypen*. Jan Buijs Agro-Advies, Monnickendam.
- Corporaal, J. & M. van Os 2002. Zoogkoeienhouderij met natuurgraslanden - Een modelmatige benadering van opbrengsten en kosten. PraktijkRapport 1, Praktijkonderzoek Veehouderij. Lelystad.
- Dijkman, W., R. Haaijer, G. Venema, A. den Hollander, E. de Lijster, M. Stolwijk, A. Corporaal, W. van Daltsen, B. van den Brandhof, B.J. Kronenberg, H. Kuiper, K. Binnendijk, C. van Daltsen, P. van den Brandhof, H. Olthof, H. Dijksterhuis, T. de Kogel & M. Groot 2013. *Samenwerken aan natuur in Olde Maten en Veerslootlanden – Beheer en Onderhoudsplan voor ANV Horst en Maten, Staatsbosbeheer en Provincie Overijssel*. ANV Horst en Maten en Staatsbosbeheer.
- Eck, W. van & H. Prins 1990. *Perspectieven voor extensieve melkvee- en zoogkoeienhouderij op natte veengronden*. Mededeling 421 Landbouw-Economisch Instituut. Den Haag.
- Galama, P., A. Evers & F. Lenssinck 2008. *Melken in de natuur – Naar rendabel beheer van natte veengebieden en beekdalen*. Rapport 157, Animal Sciences Group Wageningen UR.
- Galama, P. 2008. Koeien melken in natuurgebied voor nieuw elan in Varsen. In: Syscope – Kwartaalblad van Systeeminnovatieprogramma's. Wageningen UR. Nr. 19 pag. 20-21.
- Herinrichting Bethunepolder*. Nieuwsbrief juli 2012. Provincie Utrecht.
- Hermans, C. 1990. *Bedrijfsmodel voor veenweidegebieden met verweving van natuur- en veehoudersbelangen*. Rapport nr. 126. Proefstation voor de Rundveehouderij, Waiboerhoeve en Regionale Onderzoekscentra. Lelystad.
- Jaspers Faijer, B. 2012. *Natuurmelkerij Varsen – Evaluatierapport*. Stichting Stimuland.
- Jong, K. de. 2008a. *Ondernemingsplan Natuur- en landschapsboerderij Meijeraslanden*. PPP Agro-Advies.
- Jong, K. de. 2008b. *Ondernemingsplan Agrarisch Natuurbedrijf Krimpenerwaard Duurzame melkveehouderij Krimpenerwaard*. PPP Agro-Advies.
- Koopmans, W. 2001. *Ondernemen in de breedte : koeien, natuur, excursies en ouderenzorg op Hemelrijksche Hoeve*. In: Ekoland 20(2001)12:14-16.
- Limpt, C. van 2010. *Biologisch boeren langs de IJssel*. In: Trouw 16 juli.
- Melman, Th.C.P., J.J.H. van den Akker, A.G.M. Schotman, F.G.W.A. Ottburg, H.P.J. Huiskes & M. Kiers 2011. *Natuurboerderij Hoeve Stein, van Boeren-met-natuur naar Natuur-met-boeren*. Rapport 2203, Alterra, Wageningen.
- Melman, Th.C.P., W.A. Ozinga, A.G.M. Schotman, H. Sierdsema, R.A.M. Schrijver, G. Migchels, T.A. Vogelzang 2013. *Agrarische bedrijfsvoering en biodiversiteit – kansrijke gebieden, samenhang met bedrijfstypen, perspectieven*. Rapport 2436, Alterra, Wageningen.
- Miedema, S. 2012. Rapport analyse van de haalbaarheid van de Natuurmelkerij Varsen. Interne notitie Provincie Overijssel, Zwolle.
- Natuurderij Keizersrande – Een boerderij in dienst van de maatschappij*. 2014. In: Jij & Overijssel. Jaargang 6, nr. 1. (maart 2014). Provincie Overijssel, Zwolle.
- Natuurlijk doen! Ondernemen met natuur*. 2009 Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en LTO Nederland.
- Natuurlijk lukt het – met meer boeren voor natuurbeheer*. 2009. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en LTO Nederland.
- Noorduyn, L. (red.) 2007. *Innoveren voor weidevogels – Menukaart voor effectief weidevogelbeheer op moderne melkveebedrijven*. ASG Veehouderij, Lelystad.

- Noorduyn, L. 2011. *Groen ondernemen met veehouderij – Een nieuwe werkelijkheid*. Wageningen UR Livestock Research, Lelystad.
- Noorduyn, L. 2013. *Boeren met natuur; natuurbeheer met boeren – De winst van echte samenwerking*. Wageningen UR Livestock Research, Lelystad.
- Omgevingsvisie Overijssel – Visie en uitvoeringsprogramma voor de ontwikkeling van de fysieke leefomgeving van de provincie Overijssel*. 2013. Provincie Overijssel, Zwolle.
- Pijnenburg, B. & M. van Boxtel 2011. *Rechtsvormen in de multifunctionele landbouw – Handreiking voor passende rechtsvormen op uw multifunctionele bedrijf*. Taskforce Multifunctionele Landbouw.
- Prins, U., M. Bos, D. Heerkens & P. Rombouts 2012. *Natuurlijk Boeren – Best practices op Brabantse natuurgebieden*. Biologische Producentencoöperatie Kempen-Meierij, Louis Bolk Instituut, Bion Food & Agriculture en Brabantse Milieufederatie.
- Rougoor, C. W. Tolcamp, G. Kuneman, K. de Bont, J. Jager, J. Helming & B. Smit 2010. *Kansen voor een uniek gebied - Maatwerk voor het GLB in Oost-Nederland*. CLM Onderzoek en Advies & LEI Wageningen UR.
- Smeding, F. & N. van Eekeren 2006. *Hooi en weinig zaaizaad geven productief natuurperceel*. In: V-focus (4)1:14-15.
- Teenstra, E. (red.) 2013. *Werken aan meerwaarde van regionale landbouw en biodiversiteit – De oogst van vier jaar van Echt Overijssel!* Wageningen UR Livestock Research, Natuurmonumenten en St. Dianthus.
- Terwan, P. 2001. *Perspectieven voor een agrarisch voorbeeldbedrijf met hoofdfunctie natuur – Verkenning voor het westelijk veenweidegebied in opdracht van Het Zuid-Hollands Landschap*. Paul Terwan onderzoek & advies, Utrecht.
- Terwan, P. 2002. *Samen werken aan het beheer van reservaten in Noord-Holland Midden – Deel 1: een gereedschapskist voor beheersafspraken tussen landbouw en natuurbescherming*. Vereniging Agrarisch Natuurbeheer Waterland, Vereniging Agrarisch Natuurbeheer “Tussen IJ en Dijken”, Vereniging Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en Stichting Het Noord-Hollands Landschap. Purmerend.
- Vonderen, H. van 2013. *Uitvoeringsprogramma Agro&Food Overijssel 2013-2015 – Verduurzamen, versterken en vernieuwen*. Provincie Overijssel, Zwolle.
- Voortvarend Varsen – Gebiedsuitwerking van het reconstructieplan Salland-Twente voor het deelgebied Varsen. 2009. Dienst Landelijk Gebied, Ommen.
- Voorzichtige start natuurmilkerij Varsen*. 2010. In: De Stentor 6 juli.
- Vos, L. de. 2010. De Hemelrijksche Hoeve. In: Zeldzaam Huisdier 35(2010)3:20-21.
- Westerink, J., G. Migchels & K.A. Engelsma 2013a. *Natuur als onderdeel van het product. Kunnen onderscheidende merken natuur en landschap financieren?* Rapport 2389, Alterra, Wageningen.
- Westerink, J., A.H.F. Stortelder, F.G.W.A. Ottburg, T.A. De Boer, R.A.M. Schrijver, C.K. de Vries, M. Plomp, E.A.A. Smolders, A.T.W. Eysink en G.H. Bulten 2013b. *Boeren voor Natuur; Hoe werkt het en wat levert het op?* Rapport 2472, Alterra, Wageningen.
- Westerink, J., A.H.F. Stortelder & C.K. de Vries 2013c. *Boeren voor Natuur in de Bethunepolder – Een verkenning van een extensief bedrijfssysteem voor het beheer van een Natura-2000 gebied*. Rapport 2482, Alterra, Wageningen.
- Wingerden, W. van 1992. *Het beheer van graslanden in reservaten met zoogkoeien*. Informatie- en Kenniscentrum Veehouderij, Ede.

Websites

www.vechtdalhoeve.nl

www.hetexoo.nl

www.boerenvoornatuur.nl

www.natuurboeren.nl

www.kleinswormink.nl

www.hoevebiesland.nl

www.keizersrande.nl

www.dienstlandelijkgebied.nl/projecten/overijssel

[/overijssel/dossier/olde-maten-en-veerslootlanden](http://www.dienstlandelijkgebied.nl/projecten/overijssel/dossier/olde-maten-en-veerslootlanden)

www.anvhorstenmaten.nl

www.hemelrijkschehoeve.nl

www.ijsseellandschap.nl/index.php/natuurderij-keizersrande

Bijlage: Gehanteerd analysekader

Algemeen

- bedrijfsgrootte (eigendom + pacht);
- type bedrijf (veehouderij / akkerbouw / eventuele andere takken)
- als veehouderij: welke dieren + veebezetting
- als akkerbouw: voornaamste gewassen in bouwplan
- neventakken (naast natuur- en waterbeheer)
- biologisch of gangbaar
- arbeid: is het een gezinsbedrijf, hoeveel mensen moeten ervan leven?

Natuur- en waterbeheer

- oppervlakte natuurbeheer + aandeel in totale bedrijfsoppervlakte. Hoe lang al natuurbedrijf?
- is de bedrijfsvoering vergaand afgestemd op natuurbeheer?
- welke (doel)typen natuurbeheer: weidevogels, kruidenrijk grasland, landschapsonderhoud etc. + oppervlakten van elk;
- welke maatregelen worden hiervoor (gespecificeerd per natuurdoeltype) uitgevoerd?
- welke constructie: pacht van terreinbeheerder, particulier natuurbeheer, agrarisch natuurbeheer + oppervlakten van elk. Zijn er lange-termijnafspraken over het beheer?
- als pacht van TBO: maai- of weidebeheer, uitvoering 'groen loonwerk', inscharen vee;
- medewerking aan andere N2000-doelen: door vernatting, door beperken bemesting, door vermindering ammoniakuitstoot, door....
- raakt het natuur- en waterbeheer aan de doelen zoals die voor de EHS en Natura 2000 zijn geformuleerd? Of is het op heel andere kwaliteiten gericht?
- is het natuur- en waterbeheer succesvol? Zijn er gegevens bekend over de ontwikkeling van natuur, waterkwaliteit etc.? Is de terreinbeheerder tevreden over het beheer? Waaruit blijkt dat?

Bedrijfseconomie

- is het bedrijf in economische zin duurzaam? Is er – als dit qua leeftijd al aan de orde is – een opvolger? Zo ja, gaat die onverkort door met het natuurbeheer?
- wat zijn de belangrijkste bestanddelen van het inkomen? Uit afzet van voedsel, uit natuurbeheer, uit andere neventakken?
- levert het natuurbeheer per saldo geld op? Hoe? Via verlaagde pacht, via het verkrijgen van SNL-subsidie of andere subsidie? Via de afzet van 'natuurvlees', 'natuurmelk' etc.? Wat is daarvan de meerprijs op de markt (nog afgezien van de meerprijs uit het EKO-circuit)? Gaan de opbrengsten de komende jaren nog afnemen door verschraling of vernatting?
- is het bedrijf financieel duurzaam zonder beheersubsidie of zonder meerprijs voor de producten?

Sterkten en zwakten

- vanuit welke overwegingen hebt u het bedrijf (sterk / mede) gericht op natuur?
- zijn die overwegingen of verwachtingen bewaarheid? Zou u weer dezelfde keus maken? En zou u het ook uw burens aanraden, is daarvoor voldoende 'markt'?
- heeft het natuurbeheer ook geleid tot een betere (markt)positie op andere onderdelen van de bedrijfsvoering?
- welke andere succesfactoren ziet u?
- tegen welke dingen bent u aangelopen bij het starten van de natuurtak / het natuurbedrijf? Krapte op de grondmarkt, natuursubsidies, vergunningverlening,
- hoe ziet het bedrijf er over tien jaar uit?

